

Directie Materieel, Vastgoed, Leefomgeving en Duurzaamheid
Ministerie van Defensie
NPRD – Zienswijze ontwerpprogramma
Postbus 20701
2500 ES Den Haag

IBAN NL 58 INGB 0666 0285 24
BIC INGBNL2A

KvK nr. 40516730

Datum 9 juli 2025
Behandeld door Frank Hoffmann, Lennard Kamps
Telefoonnummer 0657322449
E-mailadres defensie@natuurmonumenten.nl
Onderwerp Zienswijze van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten op
het Ontwerp Nationaal Programma Ruimte voor Defensie en de
bijbehorende planMER

Geachte mevrouw, heer,

Via deze zienswijze reageert Natuurmonumenten op de plannen zoals geformuleerd in het Ontwerp Nationaal Programma Ruimte voor Defensie (NPRD) en de bijbehorende planMER. Als terreinbeherende organisatie met 969.000 leden en meer dan 112.000 hectare aan natuurgronden vertegenwoordigt Natuurmonumenten een breed maatschappelijk belang. Onze terreinen liggen verspreid door Nederland, in alle provincies en daarmee ook vaak in de gebieden die direct of indirect geraakt worden door de plannen in het NPRD. Kortom, de toch al kwetsbare natuur in Nederland is een grote belanghebbende in deze, en Natuurmonumenten namens haar. Daarom delen wij in deze zienswijze onze zorgen en opmerkingen over de plannen van Defensie.

Dat doen wij eerst in wat algemene opmerkingen over het NPRD en de planMER, waarna we daarna op specifieke hoofdstukken zullen ingaan. Verzoeken of vragen aan Defensie zijn in dit document dikgedrukt, wij verzoeken u het geheel grondig te lezen, maar expliciet te voorzien in een reactie op alle dikgedrukte verzoeken of vragen. Indien daar vragen over zijn, zijn we vanzelfsprekend bereid nadere duiding te geven, neem dan gerust contact met ons op.

Graag vragen wij ook nog bijzondere aandacht voor onze reactie op de plannen die Defensie heeft rondom de Weerterheide, daar het daar gaat om het overnemen of onteigenen van gronden van Natuurmonumenten. De focus van onze opmerkingen over de specifieke hoofdstukken van het NPRD zal liggen op de plekken waar de plannen van Defensie onze gebieden raken. Dat betekent niet dat wij geen bedenkingen hebben over plannen die natuurgebieden van andere terreinbeherende organisaties of particulieren raken. Wij verzoeken u dan ook tevens hun zienswijzen grondig te bestuderen en in uw overwegingen mee te nemen.

Introductie

Natuurmonumenten erkent het belang van een goed voorbereide krijgsmacht en ziet ook de veranderende geopolitieke context. Wij hebben dan ook begrip voor de wens van Defensie om uit te breiden. Tegelijkertijd maken wij ons zorgen over de gevolgen van de voorgenomen uitbreidingen voor de natuur, biodiversiteit en leefomgeving in Nederland. Door betere afwegingen te maken denken wij dat een deel van deze negatieve gevolgen te voorkomen zijn en dringen dan ook aan onze opmerkingen mee te nemen in de verdere uitwerking van de plannen.

Het gaat immers al slecht met de Nederlandse natuur. Klimaatverandering, stikstof, verdroging, vervuild water, versnippering, drukte en invasieve exoten zorgen ervoor dat onze biodiversiteit afneemt en soorten dreigen te verdwijnen. Nederland heeft nog maar zo'n 15% over van de biodiversiteit die ze ooit had¹. Van wat er nog over is bevindt zo'n driekwart van de habitatrichtlijnsoorten zich in een ongunstige staat² en staat 45% van de beoordeelde soorten in Nederland op de rode lijst³. Dat is al erg op zichzelf, maar zorgt er tevens voor dat onze eigen leefomgeving onder druk staat. Een gezonde bodem, schone lucht, schoon water, voedselproductie en een mooi landschap zijn in ieders belang.

Defensie en natuur zouden ook bondgenoten kunnen zijn, en elkaar kunnen versterken; de biodiversiteit op defensie terreinen is over het algemeen immers hoog. Als Defensie op de juiste plekken, buiten bestaande natuurgebieden, kiest voor uitbreiding en daarmee nieuwe gebieden creëert waar de natuur ruimte krijgt en er (relatief) weinig verstoring is kunnen natuur en defensie absoluut hand in hand gaan. Helaas komen in dit ontwerp NPRD de koppelkansen om de natuur te versterken én meer ruimte voor defensie te creëren nog beperkt tot uiting, terwijl het wel overduidelijk is dat een fors deel van de plannen zal leiden tot extra druk op de al bestaande natuur middels o.a. stikstofdepositie, verstoring, risico op natuurbranden én het wijzigen van de bestemming van natuurgebieden.

Natuur moet dus niet de restpost worden in het ruimtelijk domein. Juist nu, met een stikstof-, biodiversiteits- en klimaatcrisis verdient de natuur versterking en bescherming. **Wij roepen het ministerie van Defensie dan ook op om in samenspraak met het ministerie van LNV en andere relevante actoren met een concreet voorstel te komen van hoe Defensie bij kan dragen aan de grote opgaven op het gebied van natuur én de voor hen benodigde ruimte kan realiseren.** Zeker door in gesprek te gaan met boeren, terreinbeheerders en andere lokale belanghebbenden kunnen er oplossingen worden gevonden die een win-win situatie voor beide

¹ <https://nos.nl/artikel/2521490-nederland-kampioen-biodiversiteitsverlies-de-natuur-staat-er-dramatisch-voor>

² https://www.staatvanlandbouwnatuurenvvoedsel.nl/kerncijfers/habitatrichtlijnsoorten/#Soorten_2112

³ <https://www.nrc.nl/nieuws/2025/05/22/het-gaat-slecht-met-de-biodiversiteit-in-nederland-het-antwoord-ligt-bij-de-vergeten-plant-en-diersoorten-a4894249>

urgente problemen kan creëren.

Natuurmonumenten helpt daar graag aan mee. Met onze kennis van natuur, onze ervaring in gebiedsontwikkeling en onze aanwezigheid in heel Nederland zijn wij goed gepositioneerd om samen met Defensie, overheden en andere betrokkenen te verkennen waar échte koppelkansen liggen. Niet door alleen te wijzen op wat niet kan, maar juist door actief te zoeken naar wat wél mogelijk is. Door natuurversterking en militaire functie slim te combineren, kunnen we bijdragen aan zowel ecologische veerkracht als nationale veiligheid. Want alleen door samen te werken, kunnen we ervoor zorgen dat Nederland veilig, leefbaar én natuurlijk blijft.

Algemeen

Stikstof

Elke extra stikstofdepositie op kwetsbare natuur is onwenselijk en staat natuurherstel in de weg. Nederland heeft zich gebonden aan wettelijke verplichtingen om de instandhoudingsdoelen van Natura 2000-gebieden te realiseren. In dat licht baart het zorgen dat veel van de in het ontwerp-NPRD voorgestelde uitbreidingslocaties van Defensie in of nabij stikstofgevoelige natuurgebieden liggen. De stikstofproblematiek levert Nederland volgens SEO en CE Delft tientallen miljarden aan schade op⁴. De verwachte toename van activiteiten – zoals het grootschalige gebruik van helikopters, zwaardere voertuigen en het uitvoeren van explosieven oefeningen – zal vrijwel zeker leiden tot een permanente verhoging van de stikstofdepositie, onder andere op de al zwaar overbelaste Veluwe.

De effecten van decennialange torenhoge stikstofdepositie hebben daar reeds geleid tot enorme schade aan kwetsbare en (wettelijk) beschermde habitattypen en natuurwaarden. Zo zijn o.a. kleine heivlinder, zadelsprinkhaan, duinpieper, tapuit, korhoen en vele, vele andere soorten van de Veluwe verdwenen of staan ze op het punt van verdwijnen, met in hun kielzog een onmeetbaar grote groep van minder bekende (en/of beschermde) planten, insecten en vogels. Ditzelfde geldt voor vele andere gebieden in Nederland waar de natuur al jarenlang zwaar overbelast is en een forse stikstofreductie noodzakelijk is.

Extra stikstofbelasting door defensieactiviteiten verergert niet alleen de ecologische en economische schade, maar vergroot ook de al bestaande en kostbare herstelopgave. Terwijl andere sectoren worden aangesproken op forse reducties, ontbreekt in het ontwerp-NPRD een overtuigend perspectief op hoe Defensie haar bijdrage aan de stikstofproblematiek zal verminderen of compenseren. De plannen rondom de Wet op de Defensiegereedheid baren ons daarmee ook zorgen, daar die lijken te suggereren dat Defensie de regels wil omzeilen en daarmee landbouw, industrie en mobiliteit voor een nog grotere opgave zet en de natuur nog verder onder druk.

Wij vragen Defensie om met gedegen plannen te komen over hoe zij ervoor gaat zorgen dat extra stikstofdepositie zal worden voorkomen of eventueel gecompenseerd zodat dit niet

⁴ <https://ce.nl/wp-content/uploads/2025/07/Stikstofuitstoot-en-stikstofbeperkingen.pdf>

zal leiden tot verdere achteruitgang van de natuurkwaliteit in Nederland. Deze plannen ontbreken tot op heden in het ontwerp en de planMER, waardoor belangrijke aspecten over de haalbaarheid van het geheel nu onvoldoende zijn meegenomen in de afwegingen, iets wat mogelijk in de toekomst tot problemen zal leiden.

Cumulatie

In de planMER Deel B wordt redelijk uitvoerig ingegaan op de cumulatie van plannen van Defensie zelf. Hier ontbreekt, behalve bij de Waddenzee, echter totaal een nadere analyse van de cumulatieve effecten die een combinatie van verschillende activiteiten in een gebied heeft op de ecologische waarden in die gebieden. Er is vaak enkel gekeken naar geluidsnormen. In uw analyse van de cumulatieve effecten in de Waddenzee stelt u al:

“Er kan wel gesteld worden dat de behoeften van het NPRD cumulatief een effect hebben op de Waddenzee als totaal. Echter, de effecten afzonderlijk zijn – met inbegrip van mitigerende maatregelen – niet significant om de bijzondere waarden van de Waddenzee verder te bedreigen.”

Dit toont aan dat wanneer er in een gebied sprake is van geluidsverstoring, stikstofdepositie, betreding van het gebied (via lucht of grond) en meer, is het niet meer voldoende om naar de individuele verstoring te kijken. Het is dus onbegrijpelijk dat deze effecten voor andere gebieden niet net zo grondig zijn onderzocht.

Daarnaast wordt er uit de stukken nergens duidelijk hoe er rekening is gehouden met de cumulatieve effecten die deze plannen in combinatie met andere ruimteclaims zoals woningbouw, energie-infrastructuur en steeds toenemende recreatiedruk hebben. **Voor het gehele NPRD moet er dus nog een nieuwe analyse worden gedaan van de cumulatieve effecten, zowel van de defensieactiviteiten zelf als in de cumulatieve effecten van de defensieactiviteiten in combinatie met andere ruimteclaims.** Indien dit niet wordt gedaan ontstaat er een onjuist beeld van de daadwerkelijke effecten die de plannen op de natuur en leefomgeving zullen hebben. **Ons inziens geldt in ieder geval voor de Veluwe, de provincie Noord-Brabant én de Waddenzee dat de cumulatieve druk te hoog is. Deze regio's zouden meer moeten worden ontzien.**

Beschermde natuur

Het Natuurnetwerk Nederland (NNN) is onvoldoende meegewogen in de beoordeling van de impact van de plannen op de natuur. In de plannen is rekening gehouden met Natura 2000, onze meest beschermde natuurgebieden, maar voor de robuustheid van onze natuur zijn de NNN-gebieden essentieel. Hiervoor geldt ook een wettelijk en planologisch beschermingsregime, inclusief de plicht om alternatieven buiten het NNN te zoeken. Uit de plannen in het NPRD blijkt onvoldoende hoe Defensie hier rekening mee houdt. Veel van de plannen vallen in of rondom NNN. Als de kwaliteit van die gebieden omlaaggaat door defensieactiviteiten zal de kwantiteit van NNN-gronden omhoog moeten gaan om de Europees en Internationaal afgesproken natuurdoelen te halen. **Defensie moet nader uitwerken hoe zij om zal gaan met het NNN-**

beschermingsregime én hoe zij denkt te compenseren voor de verstoring en schade aan NNN-gebieden.

Natuurbranden

De afgelopen jaren hebben we meermaals gezien dat defensieactiviteiten de oorzaak zijn geweest van natuurbranden, die tot grote schade aan uiterst kwetsbare natuurgebieden kunnen leiden. De risico's hiervan zijn geïnventariseerd en bijna overal zie je dat de voorgenomen activiteiten leiden tot een groter risico op dit soort branden. In grote delen van Nederland wordt hard gewerkt aan plannen om de risico's op natuurbranden te beperken, maar uit de plannen van Defensie wordt nog onvoldoende duidelijk hoe men denkt deze risico's te mitigeren en in hoeverre in de keuze voor locaties dit risico is meegewogen. Dit natuurbrandrisico, dat nog verder toeneemt door klimaatverandering, vormt ook een veiligheidsrisico voor de goederen en activiteiten van Defensie zelf en eventueel ook voor burgers en omwonenden van deze (natuur)gebieden. **Defensie zal dus nog verder moeten uitwerken hoe zij deze risico's denkt te voorkomen of mitigeren voordat zij aan de slag gaan met de uitvoering van de NPRD-plannen.**

Compensatie

Wij zijn daarnaast benieuwd naar de manieren waarop Defensie denkt de negatieve effecten die er zullen ontstaan op de natuur te gaan compenseren. Dat gaat niet alleen om die gebieden waar er daadwerkelijk functieverandering plaats zal vinden, maar ook om overal waar defensieactiviteiten tot verstoring zullen leiden. In het ontwerp NPRD wordt meermaals gesteld dat Natuurcompensatie nodig zal zijn. **Graag zien wij gedegen en concrete plannen op dit vlak tegemoet voordat Defensie overgaat tot verdere acties. Het kan niet zo zijn dat er onomkeerbare besluiten worden genomen voordat helder is hoe compensatie wordt vormgegeven.**

ZIENSWIJZEN PER ONDERDEEL OP HET ONTWERP NPRD

Wij beperken ons in deze zienswijze grotendeels tot effecten op onze eigendommen. Tegelijkertijd zijn er bredere effecten op de natuur in Nederland waarvoor veelal soortgelijke vragen, zorgen en gebreken gelden als gevolg van het NPRD.

Wij vragen Defensie om deze zorgen en opmerkingen ook te erkennen voor de natuur in Nederland in het algemeen en om dit op te volgen in uw nadere planvorming.

7.2.4 Behoeft 4: nieuw terrein voor oefenen en trainen met explosieven (springterrein)

Wij zijn het eens met de conclusie dat de Terletse heide en Rozendaalse Veld een ongeschikte locatie is voor een nieuw terrein voor het trainen met explosieven (planMER deel A, blz. 93, 6.4.4 "[...] het springterrein heeft een aanzienlijke impact op (zeer) waardevolle natuur en aanverwante belangen als recreatie en landschap (Nijverdal, Loenen, Arnhem-Rozendaal, Wapenveld en ook Reek) ". Het oefenen met explosieven zou grote negatieve en onherstelbare gevolgen hebben voor de wettelijk en Europees beschermde natuur. Vandaar dat wij ons kunnen vinden in het besluit om deze locatie niet op te nemen in het voorkeurspakket.

7.2.5 Behoeft 5: oefenen in verstedelijkt gebied (oefendorp)

EN

7.3.43 Locatiespecifieke behoefte 43: ingebruikname kazerne Budel en uitbreiden Weerterheide gemeente Cranendonck/Weert

De voorgenomen uitbreidingen op en rond de Weerterheide raken direct het Natura 2000-gebied-gebied Weerter- en Budelerbergen & Ringselven én belangrijke ecologische verbindingen zoals het ecoduct naar het Weerterbos. Natuurmonumenten kan zich niet met de conclusies ten aanzien van Behoeft 5 en Locatiespecifieke behoefte 43 uit het ontwerp NPRD verenigen en wel om de navolgende redenen:

1. Natuurbehoud moet randvoorwaarde zijn

Defensie stelt ten onrechte dat uitbreidingsgebieden (zoals gebieden C en D bij Weerterheide) slechts nabij Natura 2000-gebied liggen, maar daadwerkelijk liggen deze **binnen Natura 2000-gebied**. In planMER deel A bijlage XIV onder 43.3.3 staat “De vier varianten liggen buiten Natura 2000-gebied.” Dit is onjuist; deelgebieden C en D bevinden zich wel degelijk voor een aanzienlijk deel in Natura 2000 gebied (Habitat- en Vogelrichtlijn). Uitbreiding en intensivering van militair gebruik in deze gebieden verhoudt zich slecht tot de verplichtingen uit de Vogel- en Habitatrichtlijn.

- **Rust en stilte** zijn in dit Vogelrichtlijngebied cruciaal voor soorten als de **nachtswaluw**, **boomleeuwerik** en **roodborsttapuit**. Grootschalige oefeningen, zeker in het broedseizoen, zijn schadelijk.
- De toename van **militaire activiteiten** (o.a. graafwerk, (nachtelijke) oefeningen, inzet zware voertuigen) zullen leiden tot verstoring, een directe bedreiging voor bodemstructuren en kwetsbare habitattypen zoals zwakgebufferde vennen en vochtige heide, en verminderde populaties, zowel binnen het reeds bestaande oefengebied als de uitbreidingslocaties in Natura 2000-gebied. De planMER laat zien dat effecten op Natura 2000 negatief zijn voor alle varianten (tabel 43-5 Samenvattende effectbeoordeling uitbreiding OT Weerterheide, planMER deel A bijlage XIV).
- De aanwezigheid van het **ecoduct over de A2** en de connectiviteit met het Weerterbos zijn functionele ecologische aspecten die niet zijn meegewogen in de effectenanalyse. Het ecoduct over de A2 is een cruciale verbinding tussen Weerterheide en het Weerterbos en daarmee voor het functioneren van het Natura 2000-gebied. Intensief gebruik van het gebied voor militaire oefeningen en de aanleg van een oefendorp direct nabij het ecoduct ondermijnt het functioneren van deze verbinding. Verstoring leidt ertoe dat dieren, en in de toekomst ook edelherten, het ecoduct niet meer gebruiken.

Vragen en aanbevelingen:

- **Corrigeer de toetsing in de planMER; deelgebieden C en D liggen wel degelijk binnen Natura 2000.**
- **Zie af van uitbreidingsplannen binnen het Natura 2000-gebied Weerter- en Budelerbergen & Ringselven en direct nabij ecologische verbindingen.**

- ***Neem het ecoduct over de A2 mee in het definitieve NPRD en voer ecologische effectstudies uit voor het oefendorp m.b.t. ecologische functionaliteit en gebruik van het ecoduct en het Natura 2000-gebied Weerter- en Budelerbergen & Ringselven.***
- ***Beperk nieuwe oefeningen en graafactiviteiten in Natura 2000-gebied, en sluit activiteiten tijdens het vogelbroedseizoen en kwetsbare perioden van andere soorten uit.***

2. Alternatieven onvoldoende onderzocht

Natuurmonumenten pleit voor het daadwerkelijk overwegen van **landbouwgronden** en **minder ecologisch gevoelige gebieden** als alternatieve locaties rondom OT Weerterheide. Deze bieden ook kansen voor:

- Reductie van stikstofdepositie op natuurgebieden;
- Integratie met natuurontwikkeling (o.a. herstel watersystemen, vernatting);
- Maatschappelijk draagvlak door minder natuurschade.

De Nassau-Dietz kazerne is ten onrechte als minder geschikt bestempeld. Indien het AZC daar wordt beëindigd, is het terrein geschikt als oefendorp en kan aantasting van Weerterheide worden voorkomen.

Het verschuiven van het **oefendorp** naar de westzijde van de Weerterheide kan negatieve effecten op het ecoduct beperken.

Vragen en aanbevelingen:

- ***Neem landbouwgronden (onder andere alternatieven A en B) en de Nassau-Dietz kazerne mee als volwaardige alternatieven. Daardoor kunnen de in de planMER geconstateerde negatieve effecten op Natura 2000 aanzienlijk worden vermindert en worden ook de geschetste mogelijk positieve bijdrage aan natuur realistischer.***
- ***Onderzoek verschuiving van het oefendorp richting minder gevoelige zones.***
- ***Neem stikstofcompensatie, natuurherstel en kosten voor natuurcompensatie expliciet mee in de locatieafwegingen.***

3. Ecologische impact onderbelicht

In de planMER worden diverse mitigerende maatregelen voor ingebruikname Nassau-Dietz kazerne en uitbreiding van OT Weerterheide genoemd die volgens Natuurmonumenten **geen feitelijke verbetering** betekenen, maar nog steeds een netto verslechtering en deels slechts de huidige situatie in stand houden.

- In het stuk staan geen **concrete ecologische compensatiemaatregelen**, noch zijn ze juridisch geborgd en ze worden niet afgezet tegen de blijvende schade.
- De planMER richt zich sterk op de ruimtelijke ingrepen, maar gaat **nauwelijks in op de daadwerkelijke toename van activiteit**: oefeningen, bewegingen, gebruiksintensiteit, seizoenspatronen. Deze aspecten zijn cruciaal voor ecologische impact, zeker in broedseizoen of tijdens herstelmaatregelen.
- Onvoldoende erkenning van **cumulatieve verstoring** door bestaande én nieuwe militaire activiteiten.

- **Stikstofeffecten** zijn op sommige locaties (zoals Nassau-Dietz) niet berekend, slechts ingeschat (“expert judgement”).
- Wij trekken een andere conclusie dan in planMER deel B, blad 38 “Omdat het een Vogelrichtlijngebied (met wel nabij gelegen stikstofgevoelige habitats) betreft en er in de huidige situatie al militair gebruik plaatsvindt is een oefendorp niet op voorhand uitgesloten.” Bij de aanwijzing als Natura 2000-gebied is dit waarschijnlijk als bestaand gebruik meegenomen. **Bestaand gebruik door Defensie is echter niet van toepassing op de uitbreidingslocatie, waardoor dit wel getoetst moet worden.**
- In uitbreidingszones C en D rondom OT Weerterheide dreigt aantasting van het leefgebied van beschermde soorten. Bij de beoordeling van effecten op broedpopulaties in de planMER worden de effecten van ruimtebeslag en gebruiksverstoring naast elkaar gezet in plaats van opgeteld (zie Bijlage B1 – Behoeftel I-V, p. 150-151). Dit leidt tot onderschatting van de werkelijke impact op bijvoorbeeld de nachtzwaluw.
- Daarbij komt dat de aanleg van het oefendorp de ecologische samenhang en uitwisseling tussen populaties belemmert, wat leidt tot versnippering en verarming van genetische diversiteit.
- De planMER concludeert dat het terrein is aangewezen als natuurbrand risicogebied, door klimaatverandering toenemend (planMER deel A bijlage V p. 126). U beoordeelt dit in de planMER op p. 127 als slechts licht negatief, terwijl er wel een hoog risico is. In 2025 hebben al diverse natuurbranden plaatsgevonden door defensieactiviteiten, waaronder in de nabijgelegen Laurabossen. Er wordt niet ingegaan op wat dit risico precies betekent voor activiteiten en oefeningen en gevolgen voor natuur en veiligheid.

Vragen en aanbevelingen:

- ***Natuurmonumenten vraagt nadrukkelijk om helderheid over de bedoeling van de uitbreidingslocaties: worden deze ingezet als militair oefenterrein, als natuurcompensatie, of beide? Deze doelen lijken elkaar deels uit te sluiten. Herstel van het abiotische systeem (hydrologie, bodem) in overgangszones tussen landbouw en natuur is waardevol. Maar die potentie wordt tenietgedaan als daar tegelijkertijd intensieve oefeningen plaatsvinden met voertuigen, graafwerk of verstoring.***
- ***Concrete maatregelen die mitigatie, compensatie en verbetering van de huidige situatie garanderen moeten worden uitgewerkt, inclusief het zoneren van het gebruik van militaire terreinen in tijd en ruimte, in het bijzonder tijdens broedseizoen.***
- ***Voeg in de MER een aparte analyse toe van de militaire gebruiksdruk (frequentie, intensiteit, timing).***
- ***Herziening van de effectbeoordelingen, inclusief heldere weging van ecologische thema's (NNN, geomorfologie, archeologie, hydrologie, broedvogels), zie ook onze opmerkingen en constatering hierboven.***
- ***Definieer natuurcompensatie- en oefenfuncties helder en gescheiden.***
- ***Gebruik de uitbreidingsgebieden van defensie terreinen als ‘overgangszones’ en dus bij voorkeur voor systeemherstel en extensivering van activiteiten, niet voor intensivering van gebruik.***
- ***Corrigeer de methode van effectbeoordeling: tel ruimtebeslag en verstoring bij elkaar op.***

- ***Besteed expliciet aandacht aan isolatie-effecten en fragmentatie van leefgebieden.***
- ***Geef aan hoe Defensie natuurbranden in de Weerter Kempen denkt te voorkomen en welke maatregelen er worden genomen als er toch een natuurbrand plaatsvindt.***
- ***Er blijven helaas kansen voor substantieel abiotisch herstel liggen omdat de voorgestelde uitbreiding te klein is zodat noodzakelijke grondwaterpeilverhoging niet mogelijk is zonder invloed te hebben op de landbouw die achter blijft. Grotere kansen zijn er juist door onder andere deelgebieden A en B als uitbreiding op te nemen, of minimaal als compensatiegebieden.***

4. Samenwerking en natuurcompensatie

Natuurmonumenten staat open voor samenwerking aan gebiedsgerichte oplossingen, op voorwaarde van:

- **Vastleggen van afspraken** over inrichting, beheer en ecologisch herstel;
- **Toekomstige rol natuurorganisaties** borgen in besluitvorming en beheer;
- Compensatiemaatregelen (zoals vernatting, bosaanplant, extensivering landbouw) alleen toepassen als militaire activiteiten de ecologische winst niet tenietdoen.

Vraag:

- ***Neem de natuurontwikkelingsvoorstellen van Natuurmonumenten op in het definitieve NPRD.***

Samengevat verzoekt Natuurmonumenten Defensie:

- I. Wij roepen Defensie op tot een zorgvuldigere afweging, ecologische onderbouwing, en het voorkomen van onherstelbare schade aan natuur en landschap;***
- II. Af te zien van uitbreiding binnen Natura 2000-gebied Weerter- en Budelerbergen & Ringselven;***
- III. Het ecoduct en natuurgebieden rondom OT Weerterheide volledig vrij te houden van bebouwing, oefeningen en onteigening;***
- IV. De Nassau-Dietz kazerne (na beëindiging AZC) of landbouwgronden serieus als alternatief te overwegen;***
- V. Stikstof, broedvogels, hydrologie en cumulatieve effecten objectief te beoordelen middels MER en passende AERIUS-berekeningen;***
- VI. Concrete en afdwingbare compenserende maatregelen wettelijk te borgen, in samenwerking met natuurorganisaties;***
- VII. Gebruik van militaire terreinen te zoneren in tijd en ruimte, in het bijzonder tijdens het broedseizoen.***

7.2.6 Behoeft 6: amfibisch oefengebied

Natuurmonumenten is verheugd dat in een eerdere fase al is geconcludeerd dat de zoeklocaties Petten (Zwanenwater), Ouddorp (Duinen van Goeree), Oostvoorne (Voornes Duin) niet verder worden onderzocht. De natuurwaarden in deze gebieden zijn onverenigbaar met dergelijke

oefeningen. De locatie Maasvlakte II is dan ook de meest logische keuze als voorkeurslocatie. Over de andere locaties, Groote Keeten en in en rond de Waddenzee, zijn we echter wel bezorgd.

- De locatie Groote Keeten is even kwetsbaar als de locaties die zijn afgevalen (natuurwaarden, Natura 2000, broed- en trekvogels, strand en duin). We vinden het daarom onbegrijpelijk dat deze locatie als een voorkeurslocatie is geselecteerd.
- De locaties Vliehors en Marnewaard liggen in de Waddenzee. Het NPRD op p. 36 stelt dat 'Hoewel amfibisch oefenen in een belasting kan vormen voor natuur en landschap, leidt de spreiding van activiteiten ertoe dat de aantasting van kwetsbare natuur en historisch landschap op de aangewezen locaties beperkt is'. Dit zal op sommige plekken misschien terecht zijn. Echter, het Waddengebied staat al enorm onder druk vanwege alle overige economische en militaire activiteiten die in dit Natura2000 gebied plaatsvinden. Uitbreiding van defensieactiviteiten zal, ondanks dat ze dat gespreid doen, alleen maar bijdragen aan deze cumulatie.

Vragen:

- ***Hoe denkt Defensie schade aan natuurgebieden bij de locatie Grote Keeten te kunnen voorkomen?***
- ***Welke maatregelen neemt Defensie om verdere schade aan de locaties en de ruimere Waddenzee als gevolg van de geplande amfibische oefeningen te kunnen voorkomen, afgezien van spreiding?***
- ***Bij het maken van afspraken over wanneer er geoefend gaat worden in een gebied, met name Vliehors, wordt rekening gehouden met het broedseizoen voor vogels (p. 36 NPRD). Geldt dit alleen voor vogels, of wordt er bijv. ook rekening gehouden met zeezoogdieren?***

7.2.8 Behoefte 8: toename gebruik jachtvliegtuigcapaciteit

Natuurmonumenten is verheugd dat Vliegbasis De Peel is afgevalen als locatie voor jachtvliegtuigen; hierdoor hoeft er niet een nog grotere aantasting van het hydrologische systeem in Noord-Brabant en Limburg plaats te vinden.

We maken ons wel enige zorgen over de effecten van de komst van F35's op Lelystad Airport en de effecten daarvan op de natuur in de wijde omgeving.

Betreffende Airport Lelystad:

- Rust en stilte voor de natuur komen onder druk te staan. Bij de analyse van geluidsverstoring zijn gewogen gemiddelden en normen beschouwd. Maar zelfs op 15km van het vliegveld ondervindt een stiltegebied last van overvliegende straaljagers, ook al ligt dit gebied niet binnen de 55 dB contour (planMER deel A, bijlage VIII).
- De 55 dB contour is alleen beschouwd voor Natura 2000, maar het NNN is hier buiten beschouwing gelaten terwijl deze gebieden op kaart zijn opgenomen en de contouren met geluidsverstoring hier overduidelijk binnen vallen.
- Op vliegvelden heeft men over het algemeen een vogelwacht om vogels te weren uit de buurt van opstijgende en landende vluchten i.v.m. kans op aanvaring. Ons is niet duidelijk wat de plannen daartoe zijn op de beschouwde locaties.

Vragen:

- ***Waarom is bij geluidsoverlast alleen Natura 2000 maar niet het NNN en overige natuur beschouwd?***
- ***Geef duidelijk aan welke soorten naast vogels zijn onderzocht en of deze wel zijn meegewogen. Welke bronnen voor het voorkomen van soorten zijn geraadpleegd?***
- ***Op welke wijze worden vogels rondom Lelystad Airport geweerd en met welke methoden? En wat zijn de effecten hiervan op populaties en het leefgebied van (broed)vogels? Welke risico's zijn er voor onder andere grote vogelsoorten zoals zeearenden en zwanen door aanvaringen? Welke methode is in de planMER gebruikt om tot de conclusies te komen ten aanzien van broedvogels, trekvogels en overige soorten (planMER deel A, bijlage VIII, blad 258)?***
- ***Hoe worden negatieve effecten op beschermde en Natura 2000 soorten en gebieden in een ruime omtrek (Flevoland, Randmeren, IJsselmeergebied, Noord-Holland, Utrecht, incl. weidevogelgebieden) voorkomen dan wel gemitigeerd en gecompenseerd? Op grond van welke parameters wordt de grootte van het effectgebied bepaald?***

Kansen rondom Vliegbasis de Peel

Het afvallen van de locatie voor jachtvliegtuigen brengt de kans met zich mee om het gebied te revitaliseren. Wij zouden graag zien dat dit leidt tot:

- ***Stoppen met de bemaling: Op dit moment is er een bemaling in het terrein naast de landingsbaan, dit heeft negatief effect op de hydrologische situatie in een groter gebied.***
- ***Robuuste verbinding: Daarnaast zou deze locatie door een natuurlijke inrichting kunnen zorgen voor een robuuste verbinding tussen de natuurgebieden. Zie onderstaande afbeelding ter illustratie.***

7.2.10 Behoefte 10: stationering en corridors onbemande cargodrones

Natuurmonumenten is van mening dat de stationering en de corridors potentieel een aanzienlijke impact op natuurwaarden hebben. Wij maken ons vooral zorgen dat stationering van cargodrones op Vliegbasis Deelen. Dit zorgt voor negatieve effecten op omliggende natuurwaarden van het Natura 2000-gebied Veluwe, wat toch al sterk onder druk staat en, zoals we ook bij andere behoeften opmerken en waar een onevenredig grote concentratie van militaire activiteiten aanwezig en gepland is.

Daarnaast hebben we vragen over de corridors en de analyse van die corridors. In het planMER in de analyses zijn voor de alternatieven de routes bij elkaar genomen. Wij denken echter dat voor een bepaalde route Alternatief 1 beter kan scoren en voor een andere route juist alternatief 2. Zo is alternatief 2 van de verbinding tussen De Kooy en Deelen slechter vanwege de langere route langs kwetsbare, stikstofoverbelaste duingebieden en leidt langs de kust ook tot meer verstoring van (trek)vogels. Voor de route naar Marknesse lijkt juist alternatief 1 slechter omdat deze recht over o.a. Natura 2000 gebieden Veluwe en Ketelmeer gaat. Bij de route naar Twente gaat alternatief 1 juist over diverse natuurgebieden, zoals Velhorst en Grote veld.

Vragen en verzoeken

- In het NPRD is momenteel de exacte inzet van cargodrones op jaarbasis nog niet bekend, en evenmin welk(e) type(s) drone door Defensie gebruikt gaat worden. Er zijn in de planMER daarom zo goed mogelijk analyses aannames gemaakt met aannames.

Gezien de onduidelijkheid vragen wij Defensie om een nieuwe effectenstudie inclusief cumulatie uit te voeren zodra wel bekend is met welk type drones en welke frequentie gevlogen zal worden en dat keuzes vervolgens daarop worden gebaseerd

en aangepast. Daarbij zouden dan ook de alternatieven per route moeten worden getoetst en niet voor alle routes samen.

- In planMER deel A bijlage X onder 8.2, p. 29 worden optimalisaties voor 'zeef 2' en voor vervolg gepresenteerd. Onder andere om de impact rond vliegbasis Deelen te beperken en om flexibele (dynamische) corridors toe te passen vanwege luchtvaartredenen.

Wij verzoeken u om inderdaad effecten rond vliegbasis Deelen tot een minimum te beperken, en bij toepassing van dynamische corridors niet alleen de (civiele en militaire) luchtvaart als leidraad te nemen, maar eveneens de kwetsbaarheid van beschermde natuur- en rustgebieden, die ook afhankelijk kan zijn van seizoenen.

- In planMER deel A bijlage X p. 25: In afbeelding 3-8 zijn o.a. alternatieven corridors naar oefengebieden op de Veluwe weergegeven. De corridor naar het zuidwesten gaat naar Nationaal Park Veluwezoom. Dit is geen militair oefengebied.

Wij verzoeken dit te corrigeren door de aanduiding te verwijderen of de lijn te plaatsen naar een ander, daadwerkelijk bestaand oefenterrein (mogelijk de Arnhemse Heide).

- In planMER deel A bijlage X p. 31: Bij zoogdieren wordt vooral ingegaan op hoefdieren, maar niet op bijvoorbeeld vleermuizen, terwijl er sprake is van mogelijk veel nachtvluchten.

Wij verzoeken u om in het vervolgtraject ook (vlieg- en migratieroutes van) vleermuizen mee te nemen.

- In planMER deel A bijlage X p. 36 wordt gesteld dat er geen effecten op vogels te verwachten zijn behalve eventueel trekvogels, en dat er in een deel van de corridors weinig trekvogels zijn te verwachten. Wij zijn van mening dat niet alle effecten zijn uit te sluiten, bijv. van wespandieven die voorkomen in enkele van de corridors. Bekend is dat wespandieven een groot gebied gebruiken als foerageergebied en hierbij ook op grote hoogte vliegen⁵. Daarnaast laten data van bijv. SOVON zien dat ook in de oostelijke en noordelijk corridors verschillende trekvogelroutes zijn.

We verzoeken u om daarom om de toetsing van de effecten van de corridors op trekvogels te herzien met minder globale data. Dit kan uiteindelijk ook helpen om de voorgestelde dynamische corridors te optimaliseren.

- In planMER deel A bijlage X wordt aangehaald dat uit verschillende onderzoeken blijkt dat habituatie bij veel vogels algemeen voorkomt als vliegbewegingen voorspelbaar en regelmatig zijn, soms, maar niet altijd, ook bij laagvliegen. Er is echter ook bekend dat juist bij grote concentraties van overwinterende, foeragerende of broedende vogels verstoring juist blijvend kan zijn. Verstoring en habituatie zijn ook afhankelijk van het type vliegtuig, waarbij effecten het negatiefst blijken bij helikopters en vrachtvliegtuigen (onderzoek op o.a. Vlieland). Drones zijn echter nieuwe typen vliegtuigen waar nog nauwelijks ervaring mee is, en, zoals voornoemd, is het type nog onbekend. In de planMER is daarom, begrijpelijk, een klein type helikopter als model genomen voor de analyses. Nu blijken

⁵ Van Manen W., van Diermen J., van Rijn S. & van Geneijgen P., 2011. Ecologie van de Wespandief *Pernis apivorus* op de Veluwe in 2008-2010, populatie, broedbiologie, habitatgebruik en voedsel. Natura 2000 rapport, Provincie Gelderland Arnhem NL / stichting Boomtop www.boomtop.org Assen NL.

echter helikopters juist bij de meer verstorende vliegtuigtypen te horen. Daarmee is de kans vrij groot dat dit ook geldt voor drones, en dat er ook een kans bestaat dat gewenning niet of maar beperkt plaatsvindt. In 2.1.2 planMER bijlage AX, p. 9, staat dat de vlieghoogte van drones zal variëren tussen 1.55 ft (450 meter) en 4.000 ft (ca. 1.200 meter). Tabel 2-2 op p.13 laat zien dat verstoring vanaf 3.000 ft (915 m) en lager kan optreden, variërend van lichte tot zware verstoring afhankelijk van de hoogte. Onder 4.2.2 planMER bijlage AX zegt u vervolgens dat het gebruik van corridors als vaste route voor drones kan bijdragen aan habituatie, en dat bij leefgebieden van en broedplaatsen geen verstoring wordt verwacht.

We vinden beide conclusies te voorbarig. Habituatie (gewenning) kan inderdaad optreden, maar zoals u eerder ook zegt hangt dit af van vogelsoorten, type gebieden en aantallen vogels. Het daadwerkelijk optreden van habituatie of gewenning is dus nogal onzeker. Verder zijn ook broedvogel gevoelig voor verstoring. De vlieghoogte van drones zal variëren en daarmee kunt u ook verstoring van broedvogels op voorhand niet uitsluiten.

Wij verzoeken u om zodra de typen drones bekend zijn de effecten van overvliegende drones op (beschermde) vogelpopulaties in natuurgebieden beter in beeld te brengen en te onderzoeken, en bij de landingsplaatsen en corridors voorzorgsprincipes toe te passen en verstoring uit te sluiten.

- Ten aanzien van recreatie meldt de planMER deel A bijlage X p. 15 dat hinder voor recreanten vooral optreedt in de nabijheid van de start- en landingsplekken van de cargodrones, maar dat als de drones op hoogte vliegen hinder voor recreatie niet is te verwachten. Op hoogte vliegen zal inderdaad minder hinder veroorzaken, maar juist in stiltegebieden en rustige natuurgebieden zal ook op hoogte vliegen grote hinder opleveren. Er zijn nog maar weinig ongestoorde gebieden in Nederland, en relatief is daar iedere verstoring extra hevig. In diverse corridors liggen dergelijke rustige gebieden met veel recreanten, en we vinden uw conclusie dan ook voorbarig.

We verzoeken U om ten aanzien van recreatie en beleving een genuanceerdere analyse uit te voeren.

7.2.11 Behoeftte 11: laagvlieggebieden helikopters

Natuurmonumenten maakt zich zorgen over het grote aantal en de grote oppervlakte van laagvlieggebieden voor helikopters en de vele daarbinnen gelegen kwetsbare natuurgebieden. Ook maken we ons zorgen over de uitstraling en neveneffecten door extra uitstoot van stikstof en verstoring bij vliegvelden en aanvliegroutes. We begrijpen dat er gebieden nodig zijn om te oefenen met helikopters, en erkennen ook dat een grotere spreiding een middel is om enerzijds aan de behoeften van Defensie te kunnen voorzien om gevarieerd en jaarrond te kunnen oefenen, en anderzijds om overlast en negatieve effecten te kunnen voorkomen. We zijn echter van mening dat laagvliegen met helikopters niet acceptabel is boven kwetsbare natuur- en stiltegebieden.

In de planMER van het NPRD is een analyse op hoofdlijnen uitgevoerd om de algemene geschiktheid en risico's van de zoekgebieden in beeld te brengen. Wij zien dit slechts als een eerste stap en zijn van mening dat de daadwerkelijke analyse van mogelijke effecten nog moet

plaatsvinden. Ook vinden we dat er nog een grondige analyse en afweging moet worden gemaakt om tot de verdere ontwikkeling en inpassing (NPRD p. 41) te komen, met daarbinnen zeer strikte regimes om negatieve effecten op kwetsbare gebieden en natuur daadwerkelijk uit te sluiten. Dit geldt zowel voor de bestaande (B) als nieuwe (N) gebieden. Ten aanzien van de planMER vinden we in het algemeen dat aanwezige natuurwaarden en soorten te beperkt zijn opgenomen waardoor gevolgen van laagvlieg oefeningen worden onderschat.

Hieronder gaan wij daar nader op in, algemeen en specifiek voor enkele gebieden. Daarbij geldt dat effecten die voor specifieke locaties zijn benoemd vaak ook (kunnen) gelden voor andere locaties. Wij verzoeken deze dan ook voor alle laagvlieggebieden mee te wegen.

Algemeen t.a.v. het voorkeursalternatief met 12 bestaande (B) en 8 nieuwe (N) laagvlieggebieden

- In de NPRD schrijft u in paragraaf 7.2.11 dat het voorkeursalternatief bestaat uit 12 bestaande laagvlieggebieden en 8 nieuwe laagvlieggebieden. U concludeert (NPRD, planMER met Bijlage AXI) dat in de 8 nieuwe gebieden sprake is van woningen, natuur, stiltegebieden en energieopgaven. Omdat dat ook het geval is in de bestaande laagvlieggebieden concludeert u dat deze functies samen kunnen gaan met laagvliegen. Bovendien geeft u aan met 8 nieuwe gebieden de hinder te kunnen spreiden. Deze conclusie klopt vanuit de verstoring van natuurwaarden niet. Voor vogelsoorten die verstoring ondervinden van laagvlieggebieden worden met de 8 nieuwe gebieden grote delen van provincies toegevoegd aan voor hen ongeschikt gebied. Door meer gebieden als laagvlieggebied aan te wijzen treden er in meer Natura-2000 en Natuurnetwerk Nederland (NNN) gebieden significante effecten op. Vogels kunnen bovendien minder makkelijk voor andere gebieden kiezen.

Wij vragen u de significante effecten te beschrijven van het toevoegen van 8 nieuwe laagvlieggebieden, en het daarbij horende oppervlakte aan laagvlieggebieden.

- In de planMER en in bijlage AXI is voor vogels gebruik gemaakt van gevoeligheidskaarten van SOVON. De grote wateren zijn niet opgenomen in de gebieden en worden daarom kwalitatief beschouwd. Ook in de tabellen 1 en 2, planMER deel B bijlage 14, is een zeer beperkte en niet representatieve selectie gebruikt van verstoring gevoelige soorten. Hierdoor ontstaat een vertekend beeld van de impact van laagvliegen op vogelpopulaties. Bovendien zijn wel degelijke kwantitatieve gegevens beschikbaar voor alle soorten en voor alle (deel)gebieden, inclusief de grote wateren. In de planMER wordt verder voornamelijk uitgegaan van de Natura 2000 instandhoudingsdoelstellingen. Dit is onvoldoende want alle broedvogels zijn bij wet beschermd en soorten uit de Vogelrichtlijn zijn ook beschermd buiten Natura 2000 gebieden. Voor het dusdanig verstoren dat broedvogels stoppen met broeden of een broedsel verlaten is ontheffing van de Omgevingswet noodzakelijk. Ook zijn er beschermde waarden in o.a. het NNN.

Wij verzoeken Defensie dan ook om gebruik te maken van beschikbare, actuele kwantitatieve gegevens van alle soorten trekvogels, broedvogels en niet-broedvogels voor alle bestaande en nieuwe laagvlieggebieden, inclusief de grote wateren, in de beoordeling van de geschiktheid van (deel)gebieden als laagvlieggebied en ten behoeve van de verdere uitwerking. We verzoeken verder de analyses niet slechts te beperken tot Natura 2000, maar ook het NNN en andere beschermde gebieden.

- In planMER bijlage B14 hoofdstuk 4 beschrijft u het effect van de verschillende helikopters in relatie tot verstoring. Wij vinden dat dit hoofdstuk geen recht doet aan het verstorende effect van helikopters op vogels. Vogels reageren verschillend op verstoring door helikopters. Het is dan ook belangrijk om hier nader onderzoek naar uit te voeren. De Vogelbescherming heeft in literatuuronderzoek laten uitvoeren door Bureau Waardenburg (Krijgsveld, et al. 2008), waaruit blijkt: *“Uit vrijwel alle onderzoeken waarin de verstorende effecten vergeleken worden met die van ander vliegverkeer, springt de helikopter eruit als meest verstorend (zie ook §3.7.4). Dit is gerelateerd aan het feit dat helikopters veel lawaai maken en relatief laag vliegen. Bovendien vliegen helikopters vaak niet langs vaste routes, waardoor ook onvoorspelbaarheid een grote rol speelt.”* In aansluiting op dit rapport is het ons inziens essentieel om nader onderzoek uit te voeren ten aanzien van de aspecten: intensiteit, duur en frequentie, voorspelbaarheid, cumulatief effect van verstoring en verstoringafstand in relatie tot de door u genoemde militaire helikopters en de impact op verschillende vogelsoorten. Waarbij niet alleen gekeken wordt naar de soorten waar een instandhoudingsdoelstelling voor geldt maar alle aanwezige soorten. Dit aspect geldt ook voor behoefte 12 Helikopterlandingsplaatsen.
- Op pagina 17, onder 5.21 stelt u het volgende: *“Dit laat onverlet dat het voor afzonderlijke Natura 2000 gebieden en weidevogelgebieden noodzakelijk is nader onderzoek te doen naar de kans op effecten op de populaties van beschermde soorten en daarbij rekening te houden met de frequentie/tijdsduur van verstoring door helikopters, de kenmerken van de gebieden en de cumulatie met andere verstoringbronnen (vooral recreatie). Bij de nadere analyse op gebiedsniveau kunnen tevens de gebieden en periodes (per dag/getijdencyclus/jaarcyclus) worden aangegeven die extra gevoelig zijn. Die informatie kan worden gebruikt om de effecten van verstoring zo veel mogelijk te beperken.”*
Wij willen hier graag op aansluiten en u dan ook nadrukkelijk vragen om het onderzoek en de milieurapportage te verbreden en te verdiepen met de voornoemde aspecten en deze vervolgens te vertalen naar concrete keuzes, uitsluitingen, beperkingen en voorwaarden die de bescherming van natuurwaarden borgen.
- In paragraaf 5 van bijlage B14 wordt gesteld dat er gezien de spreiding van toegestane vliegreizen over laagvlieggebieden er geen sprake kan zijn van een terugkerende verstoring. Dit kan niet zo gesteld worden aangezien er nu nog geen zicht is op de daadwerkelijke planning van vluchten/activiteiten.
- In planMER bijlage B14 p. 193 worden diverse mitigerende maatregelen voorgesteld die om nadere uitwerking vragen. In de vervolgfase is het noodzakelijk om strikte regimes uit te werken binnen de oefengebieden om negatieve effecten op kwetsbare gebieden en natuur te voorkomen en uit te sluiten.
Wij zijn van mening dat die regimes ook minimaal het volgende moeten omvatten:
 - **Kwetsbare gebieden (broed- foerageergebieden, wadplaten met concentraties vogels en zeezoogdieren, moerasgebieden, etc.), alle Vogelrichtlijngebieden en weidevogelgebieden op voorhand uit te sluiten als laagvlieggebied.**
 - **Mitigerende regels opnemen aangaande vliegtijden en vliegperiodes voor kwetsbare locaties, tijdstippen en periodes (broedlocaties- en periodes,**

hoogwatervluchtplaatsen, wadplaten, laag/hoogwater afhankelijk van gebied en vogel/zoogdiersoort, moeras- weide- en andere gebieden met belangrijke functie voor overwintering, broed/bronslocaties, foerageer/graasgebied, etc.).

- **Haalbaar compensatieplan voor eventuele negatieve effecten, inclusief voor stikstof.**
- In lijn met de bovenstaande maatregelen: Zoals u zelf aangeeft op pagina 121 van de PlanMER liggen er in verschillende laagvlieggebieden diverse belangrijke gebieden voor vogels, ook buiten Natura 2000. Deze gebieden fungeren niet alleen als broedgebied, maar ook als ruigebied, overwinteringsgebied en rustplaats tijdens de trek. Dat maakt dat deze gebieden niet alleen moeten worden vermeden tijdens de broedtijd, maar ook tijdens de ruitijd, vogeltrek en winterperiode.

Houd er bij de uitwerking van de maximale laagvlieggebiedenrekening mee dat deze niet alleen in de broedperiode, maar ook in de andere belangrijke perioden voor vogels in deze gebieden, niet geschikt is voor laagvliegende helikopters. Dat kan betekenen dat dergelijke locaties jaarrond gesloten moeten blijven voor laagvliegen met helikopters.

- In de afgelopen jaren heeft Defensie actief gebruik gemaakt van (tijdelijke) laagvlieggebieden in diverse gebieden van het land, inclusief boven onze natuurterreinen. We merken in de praktijk dat er voorafgaand aan oefeningen vaak onvoldoende tot geen afstemming met de inliggende terreinbeheerder plaats vindt. Hierdoor werden we regelmatig onverwacht geconfronteerd met oefeningen die plaats vinden in kwetsbare periodes of locaties waar dit ontoelaatbaar is. Door het op sommige locaties ontbreken van een contactpersoon bij Defensie blijkt het lastig om goede afspraken te kunnen maken.

De hierboven geschetste praktijk is onaanvaardbaar. Wij vragen u om voor de bestaande en nieuwe laagvlieggebieden betere en duidelijkere afspraken en protocollen te maken met terreineigenaren zodat er tijdig op oefeningen kan worden geanticipeerd en we ook tijdig kunnen aangeven of er locaties met risico's zijn.

B1, N1 en N2 (Noord-Brabant, Limburg)

- De laagvlieggebieden in Brabant (N1 en N2) zijn gelegen boven waardevolle NNN gebieden en stiltegebieden. Wat opvalt is dat NNN gebieden marginaal worden meegenomen; deze staan bijvoorbeeld niet op de detailkaart opgenomen en niet alle gebieden zijn in de tekst opgenomen (p67). NNN-gebieden zijn van groot belang zijn voor de verbindingen en natuur moet wettelijk voorrang krijgen in deze gebieden.

Ons verzoek is dan ook om boven het NNN en stiltegebieden geen laagvlieg oefeningen te doen en voor het gehele gebied rekening te houden met broedseizoen.

B4 (Voorne-Putten en Hoeksche Waard), N3 (Zuidwestelijke Delta)

1. De volledige Zuidwestelijke Delta is voor vogels zowel lokaal als op mondiale schaal van essentieel belang. De Zuidwestelijke Delta is uniek in de wereld als het gaat om vogels. Het is een belangrijk broedgebied, leefgebied, rust- en opvetgebied tijdens de trek, en overwinteringsgebied voor vele vogelsoorten, waaronder veel internationaal belangrijke

populaties. De Zuidwestelijke Delta ligt op de Oost-Atlantische trekroute ('flyway') waar miljoenen trekvogels jaarlijks van gebruik maken. Het is niet voor niets dat de Deltawateren in de Zuidwestelijke Delta aangewezen zijn als Vogelrichtlijngebied. De Deltawateren zijn daarnaast ook aangewezen als wetlands, die internationaal beschermd worden door het internationale Verdrag van Ramsar⁶.

Daarmee kunnen we ons niet vinden in uw conclusie dat dit laagvlieggebied qua aanwezige waarden en kenmerken vergelijkbaar is met de andere bestaande en voorgestelde laagvlieggebieden (o.a. paragraaf 3.11.2, p. 56 van Milieueffectrapport Nationaal Programma Ruimte voor Defensie, deel B). We moeten zuinig zijn op dit gebied en de vogels de rust en ruimte bieden die nodig is conform de Vogelrichtlijn uit Europese verdragen. Nederland is internationaal verantwoordelijk voor de bescherming hiervan.

2. Laagvliegen werkt enorm verstorend op vogelpopulaties. In Deelrapport behoefte XI, laagvlieggebieden helikopters van het planMER staat op pagina 18 dat zware verstoring als gevolg van laagvliegen niet uit te sluiten is. En dit terwijl verstoring al op problematische schaal aanwezig is in de Zuidwestelijke Delta, er al jarenlang een negatieve trend te zien is wat betreft de vogelpopulaties, en de meeste Natura 2000-doelen reeds niet worden gehaald (o.a. terug te vinden in de ecologische evaluaties van de Natura 2000-beheerplannen en de in voorbereiding zijnde rapportages over doelbereik).
3. Daarnaast is er sprake van een cumulatief effect met windmolens. Langs de belangrijke gebieden voor watervogels en steltlopers staan op de meeste plekken windmolens. De kans op botsingen met dodelijk gevolg is veel groter als de vogels in paniek wegvliegen voor laagvliegende helikopters en vliegtuigen.

Wij vragen u daarom in het vervolgtraject ook cumulatie mee te nemen bij de verdere uitwerking van de bestaande en nieuwe laagvlieggebieden.

5. Voor de nieuwe laagvlieggebieden zijn optimalisaties mogelijk om kwetsbare gebieden te ontzien en de gebieden meer geschikt te maken als laagvlieggebied (o.a. p. 56 van Milieueffectrapport Deel B). Van belang voor de Natura 2000-instandhoudingsdoelstellingen is een hele goede zonering zodat er geen verdere verslechtering of, nog beter, een verbetering, optreedt van de aangewezen Vogelrichtlijnsoorten en -gebieden.

Wij verzoeken dan ook om binnen laagvlieggebieden N3 en B4 alle Vogelrichtlijngebieden en weidevogelgebieden op voorhand uit te sluiten als laagvlieggebied. Naast uitsluiting van deze gebieden als laagvlieggebied moeten de vogels ook kunnen migreren tussen deze gebieden. Daarom is het van belang om laagvliegactiviteiten niet toe te laten op dagen en locaties met de grootste trekbewegingen van vogels.

6. Indien geheel uitsluiten van alle gebieden op voorhand niet mogelijk is en dit voldoende onderbouwd kan worden, moet zorgvuldig afgewogen worden hoe, waar en wanneer geoefend kan worden met laagvliegen. Binnen de gebieden is nog wel differentiatie mogelijk waar en wanneer verstoring als 'minder erg' gezien zou kunnen worden. We vragen met klem om hierbij expertise van organisaties uit de Zuidwestelijke Delta te betrekken om afbakening in ruimte, tijd en intensiteit te bepalen, met oog voor het broedseizoen, de voor- en najaarstrek, en de overwinterende vogelpopulaties. Enige flexibiliteit hierin is nodig aangezien de vogels

⁶ <https://www.ramsar.org/about/convention-wetlands-and-its-mission>

zich door de hele Delta bewegen en er verschillen per jaar op kunnen treden in de locaties waar grote concentraties vogels zich bevinden.

Er zou een expertpool aangewezen moeten worden die hierover frequent en voor aanvang van een oefening afstemt met Defensie over het vermijden van de op dat moment meest kwetsbare locaties.

7. Daarnaast willen we nog aandacht vragen voor het verstorende effect dat laagvliegen kan hebben op de grote grazers (zoals Schotse hooglanders en paarden) in onze natuurgebieden, waaronder Voornes Duin, Meertje de Waal, Merrevliet, Quackgors, Beningerslikken, Korendijkse Slikken, Tiendgorzen, Tiengemetten, Oosterse en Westerse Laagjes, Wolvenpolder, Scheelhoek, Zuiderdiep, de zuidkust van Schouwen-Duiveland, de zuidrand van Zuid-Beveland en Dintelse Gorzen. Dit kan leiden tot hinder en gevaarlijke situaties voor mens en dier. Dit negatieve effect beperkt zich dus niet alleen tot landbouwgebieden (o.a. p. 47 van Deelrapport behoefte XI).

B5 (Eder en Ginkelse heide), B6 (Veluwe-Randmeren-Kampen), N6 (Zuid-Veluwe)

- Ter aanvulling van de planMER en ten behoeve van de verdere uitwerking delen we enkele van onze veldobservaties en geconstateerde risico's van het huidige gebruik van het laagvlieggebied op de Veluwe en Randmeren:
 - Opjagen en verstoring van edelherten en andere grotere zoogdiersoorten door laagvliegen (binnen 10-15 meter boven de boomtoppen) of benaderen maaiveld op kapvlaktes en natuurlijke open plekken in het bos door helikopters
 - Het afbreken van takken uit bomen, waar laag overgevlogen wordt. Dit leidt tot schade aan de bomen, maar ook tot gevaarlijke situaties voor recreanten en werknemers in het bos. Daarnaast wordt de eigenaar van de bomen juridisch aansprakelijk gesteld wanneer zich ongevallen voordoen met vallend hout, waardoor zich ook hier een knelpunt voordoet. Zeker omdat niet altijd aantoonbaar is dat de schade het gevolg is geweest van laagvliegende helikopters.
 - Het laag boven het maaiveld hangen van helikopters boven stuifzand en heideterreinen levert gevaar op voor heidebrand, wegens de grote hitte van de uitlaat.
 - Het laag boven het maaiveld hangen van helikopters boven stuifzand en heideterreinen binnen het broedseizoen (op de heides van ongeveer half maart tot in september). De door wieken veroorzaakte wind blaast alles weg wat in de buurt is.
 - In de winterperiode, met name bij lage temperaturen worden de randmeren bezocht door verschillende soorten trekvogels. Voor met name Kleine zwaan is het Veluwemeer een zeer belangrijk foerageergebied en van internationale betekenis waarbij verstoring is geconstateerd. Verstoring in de kwetsbare winterperiode leidt tot extra beweging en energieverlies met mogelijk verhoogde mortaliteit.
- Gezien de hierboven geschetste punten is uitbreiding van laagvlieggebied boven de Veluwe ongewenst. Met de voorgestelde uitbreiding in het NPRD wordt nagenoeg de gehele Veluwe, één van de grootste aaneengesloten oppervlaktes landnatuur in Noordwest-Europa, onderworpen aan de negatieve effecten van het laagvliegen. In het licht van het punt “recht doen aan eigenheid”, geeft het geen pas de eigenheid van de

Veluwe, waar “zachte” waarden als, stilte, duisternis en uitgestrektheid van belang zijn, over de gehele oppervlakte teniet te doen. Het is daarom essentieel voor de Veluwe dat op aanzienlijke gebiedsdelen van de Veluwe laagvliegen wordt uitgesloten.

Wij verzoeken U derhalve om substantiële delen van de Veluwe te vrijwaren van laagvlieg oefeningen met helikopters om de unieke waarde, rust en stilte te behouden. Verder verzoeken we u om laagvliegen tijdens het vogelbroedseizoen en de bronstperiode van zoogdieren zo veel mogelijk uit te sluiten. Boven de randmeren vragen wij u om laagvliegen tijdens de overwinteringsperiode van trekvogels uit te sluiten.

- **Recreatiezonering:** Recent zijn er in het kader van de Herstelprogramma's Veluwe⁷ veel maatregelen genomen en gepland om verstoring van kwetsbare broedvogels en andere verstoringsevoelige natuurwaarden te beperken. Hoewel dit in sommige gevallen een onvermijdelijke impact heeft op de toegankelijkheid van de natuurgebieden voor bezoekers, was de noodzaak zo groot dat er noodgedwongen moeilijke keuzes gemaakt zijn. Het is daarmee lastig uit te leggen aan het publiek dat er in de gebieden die onlangs (deels) zijn afgesloten straks mogelijk enorme geluidshinder en verstoring is door laagvliegende luchtmachtvoertuigen; dit doet vooral ook de genoemde maatregelen voor verstoringsevoelige natuur teniet.

We vragen u om in de nadere uitwerking van de laagvlieggebieden ervoor te zorgen dat de behaalde natuurwinst uit de recreatiezonering niet teniet wordt gedaan door laagvlieg oefeningen, helikoptervluchten en andere activiteiten.

- **Grote zoogdieren:** Toename van geluidsoverlast zorgt ook voor verstoring van grote zoogdieren. In de gebieden op de Veluwe gaat dat om edelhert, ree, wolf, damhert, rund, paard en wild zwijn. Deze diersoorten hebben ieder op hun eigen manier (o.a. begrazen, bejagen, wroeten, zaadtransport, nutriëntentransport) een cruciale ecologische rol in het Veluwe ecosysteem. Kwetsbare en beschermde vegetaties zoals droge heides en (heischrale) graslanden bestaan bij de gratie van deze dieren. Door de hoge mate van menselijk gebruik zijn veel van deze dieren al sterk beperkt in hun natuurlijke gedrag, en kunnen ze vaak maar op beperkte plekken en momenten dat natuurlijke gedrag vertonen. De verstoring van de voorgenomen activiteiten van Defensie zal juist spelen op die schaarse momenten waarop deze soorten hun natuurlijke gedrag kunnen vertonen, omdat niet uit te sluiten is dat er veelal over afgesloten (rust)gebieden zal worden gevlogen en oefeningen ook geregeld in de nacht zullen plaatsvinden. Daarnaast willen we nog aandacht vragen voor het versturende effect dat laagvliegen kan hebben op de andere grote grazers (zoals Schotse hooglanders en paarden) in onze natuurgebieden. Dit kan leiden tot hinder en gevaarlijke situaties voor mens en dier. Dit negatieve effect beperkt zich dus niet alleen tot landbouwgebieden (o.a. p. 47 van Deelrapport behoefte XI).
- ***We vragen u om in de nadere uitwerking van de laagvlieggebieden maatregelen op te nemen om te voorkomen dat deze grote zoogdieren door de helikopteroefeningen nog meer beperkt worden in hun natuurlijke gedrag, met alle gevolgen voor het***

⁷ <https://www.gelderland.nl/themas/natuur/gelderse-natuurgebieden/veluwe/herstelprogrammasveluwe>

ecosysteemfunctioneren. We verzoeken u deze maatregelen duidelijk te omschrijven en onderbouwen, in afstemming met de diverse terreinbeheerders en eigenaren.

B7 (Salland), N5 (Achterhoek, Zuid-Twente)

- U heeft in tabel 7.2.1 aangegeven dat het aantal vliegreuren in B5 minder dan 125 vliegreuren zal zijn en in N5 minder dan 500 uur. Gebied N5 heeft een grote omvang, hierdoor is het onduidelijk wat de impact van de vliegbewegingen op de daar aanwezige Natura2000- en NNN-gebieden zal zijn. In het Milieueffectrapport NPRD deel A heeft u zelf bij 6.11.3 onder A vermeldt dat; “In grotere gebieden leidt uitbreiding tot toename van hinder en verstoring van (natuur)waarden.” Onze ervaringen uit de praktijk zijn dat met name de impact van helikopters door de geluidsoverlast groot is. Zeker wanneer deze ook nog eens wanneer helikopters op geringe hoogte vliegen. Er zijn periodes waarin met name vogels, meer dan andere periodes, verstoord worden door deze luidruchtige activiteiten, denk hierbij aan het broedseizoen, of ten aanzien van de slaapplekken waar trekvogels in de winterperiode gebruik van maken. Ook de frequentie van verstoring en het cumulatieve (stapel)effect daarvan zijn belangrijke factoren die in onze ogen nog onvoldoende in beeld zijn.

Wij willen u dan ook nadrukkelijk vragen om kwetsbare gebieden zoals de binnen B7 en N5 gelegen N2000-gebieden te ontzien door deze onder andere tijdens het broedseizoen uit te sluiten van gebruik als laagvlieggebied.

- Eerder noemden we al uw in onze ogen te beperkte focus op alleen de instandhoudingsdoelstellingen. Voorbeelden van gevoelige soorten zijn kraanvogel, wespandief en oehoe, waarvoor de Sallandse Heuvelrug, het Witte Veen en Buurserzand-Haaksbergerveen niet zijn aangewezen, maar die wel belangrijke aanwezige soorten zijn in deze gebieden. Soortgelijks geldt voor de Achterhoekse gebieden Bergherbos, de Bijvanck, Hackfort, het Grote veld, de Onderlaatse laak, het Enzerinck, de Velhorst, 't Waliën, Hekenbroek, landgoed Dorth, Beekvliet, Bönnink, Döttinkrade, Beurzerbeek, Mentink, Korenburgerveen en Stelkampsveld, met soorten Rode wouw, Kraanvogel, Nachtzwaluw, Roodborsttapuit, Boomleeuwerik, Grauwe klauwier, Kievit en Wulp. De vanuit de vogel- en habitatrichtlijn beschermde soorten genieten binnen en buiten de Natura 2000-gebieden bescherming.

In die zin zouden onderliggende inventarisatierapporten en de gegevens uit de NDFF meegenomen moeten worden in de Milieueffectrapportage en de toetsing voor de natuurvergunning. Het is daarbij van belang dat er een ruim onderzoeks- en maatregelgebied wordt bekeken waarin niet alleen de waarnemingspunten maar ook de nesten, foerageergebieden, rustplekken en trekroutes van voor deze activiteiten kwetsbare soorten worden beschouwd. Veldonderzoek dient ook plaats te vinden gedurende een langere periode en in de daarvoor geschikte seizoenen.

Voor de Sallandse Heuvelrug vragen we nog specifieke aandacht voor de daar aanwezige populatie Korhoenders, de laatste in Nederland voorkomende populatie.

- De planMER legt de nadruk op vogels, er zijn echter ook aanwijzingen dat laagvliegen een negatief effect heeft op andere zoogdieren als vleermuizen en hoefdieren (Bureau Waardenburg, 2005; Alterra, 2008 & 2008). De diversiteit en aantallen van bovengenoemde soortgroepen zijn onvoldoende tot niet meegenomen in het verkennend onderzoek.

Wij vragen Defensie om ook effecten op de overige soorten beter in beeld te brengen en gegevens voor de diverse natuurgebieden in de vervolgfase mee te nemen.

- Binnen laagvlieggebied N5 liggen de Nationale landschappen de Graafschap en Winterswijk. Er wordt in de planMER gesteld dat laagvliegende helikopters geen invloed hebben op de wezenlijke kenmerken van het landschap en aantasting van de landschappelijke kwaliteiten. De stilte van het gebied en de aanwezige (deels beschermde en verstoringgevoelige) soorten zijn een wezenlijk kenmerk en dragen bij aan de belevingswaarde van Nationale landschappen. Aangezien effecten op die aspecten niet zijn uit te sluiten, geldt ook voor de waarden van de Nationale Landschappen. Naast wild soorten zijn ook gescheperde schaapskuddes een belangrijke vorm van levend erfgoed, die samen met ander vee onderdeel zijn van de kernwaarden. Er is bewezen dat het laagvliegen grote negatieve effecten kan hebben op vee en schaapskuddes (Alterra, 2008).

Wij vragen u om de conclusies ten aanzien van effecten op Nationale Landschappen te herzien.

- In planMER bijlage AXI onder 5.2.2 wordt gesteld dat hinder van laagvliegen grotendeels beperkt kan worden door goede communicatie en maatregelen in de uitvoering van de activiteiten. Bij gescheperde schaapskuddes en andere grazende dieren in natuurgebieden is dit echter ondoenlijk. Het verplaatsen en naar de kooi halen van de schapen kost veel tijd en inspanning. Voor (vrijwillige) herders die dit werk uitvoeren is het op korte termijn binnenhalen van schapen niet altijd mogelijk. Daarnaast hebben de herders maar een beperkte tijd (seizoensgebonden werk) om de gewenste natuurresultaten te behalen door begrazing met de schapen.

Wij vragen u om voor deze aspecten andere mitigerende maatregelen op te nemen in de vervolgfase en de bijzonder aspecten ten aanzien van natuurbegrazing beter mee te nemen in de effectanalyses; dit geldt ook voor andere aviaire activiteiten.

- Ten aanzien van recreatie (o.a. planMER bijlage AXI onder 5.1.2: Het laagvlieggebied N5 krijgt een relatief lage score van Wandelkilometers en Natuurtoerisme in Tabel 5.1. Binnen het gebied liggen juist een aantal 'hotspots' voor recreatie op onder andere onze natuurterreinen, en ook het welbekende en drukbezochte Pieterpad. De scores in uw analyse zijn daarom weinig differentiërend.

Wij verzoeken u meer differentiatie aan te brengen voor het aspect recreatie en aanvullende gegevens te gebruiken in de vervolgfase en ten behoeve van de verdere uitwerking.

B8 (ZW Drenthe), B9 (Midden-Drenthe), B10 (NO Drenthe)

- Binnen het laagvlieggebied B8 is een deel van het N2000 gebied Drents Friese Wold en het Holtingerveld gelegen. Binnen het laagvlieggebied B9 liggen Natura 2000 gebieden als het Dwingelderveld, Mantingerveld, Mantingerbos, Drouwenerzand, Elperstroom, een deel van het Drentsche Aa gebied en het Leggelderveld. Binnen het laagvlieggebied B10 ligt een deel van de Drentsche Aa. Wij maken ons zorgen over het mogelijk intensievere gebruik van deze drie laagvlieggebieden. U heeft in tabel 7.2.1 aangegeven dat het aantal vliegreuren per deelgebied minder dan 125 uur per deelgebied zal zijn. Tegelijkertijd heeft u aangegeven dat er 2500 vliegreuren verdeeld zullen worden over de verschillende laagvlieggebieden.

Wij verzoeken u, gespecificeerd per deelgebied, inzichtelijk te maken hoeveel vliegreuen u wilt inzetten.

- In milieueffectrapportage planMER maar ook ten aanzien van de natuurvergunning zal er een zorgvuldige analyse en toetsing moeten plaats vinden ten aanzien van de (mogelijke) impact van het laagvliegen boven natuurgebieden. In het Milieueffectrapport NPRD deel A heeft u zelf bij 6.11.3. onder A vermeldt dat; “In grotere gebieden leidt uitbreiding tot toename van hinder en verstoring van (natuur)waarden.” Onze ervaringen uit de praktijk zijn echter dat met name de impact van helikopters door de geluidsoverlast vergeleken met de kleine luchtvaart enorm groot is. Zeker wanneer deze ook nog eens wanneer helikopters op geringe hoogte vliegen. Er zijn periodes waarin met name de impact op vogels enorm groot is, denk hierbij aan het broedseizoen, of ten aanzien van de slaapplekken waar trekvogels in de winterperiode gebruik van maken. Ook de frequentie van verstoring en het cumulatieve (stapel)effect daarvan zijn belangrijke factoren die in onze ogen nog onvoldoende zijn onderzocht.

Wij willen u dan ook nadrukkelijk vragen om kwetsbare gebieden zoals de binnen B8, B9 en B10 gelegen Natura 2000 gebieden te ontzien en minimaal tijdens het broedseizoen maar ook tijdens andere kwetsbare perioden uit te sluiten van gebruik als laagvlieggebied.

- U dat meldt dat er ‘ook regelmatig bij duisternis wordt gevlogen’. Een aantal Natura 2000 gebieden kennen ook zogenaamde slaapplekken waar vogels met name tijdens de winterperiode gebruik van maken. Hierbij moet u denken aan bijvoorbeeld de Toendrarietgans waar het Dwingelderveld voor is aangewezen maar ook andere soorten trekganzen en wilde en kleine zwanen. Het is essentieel dat deze slaapplekken niet verstoord worden door helikopters. Dit geldt dus ook voor de bestaande laagvlieggebieden. Het is belangrijk om ook de slaapplekken te betrekken bij de Milieueffectrapportage en hier aanvullend onderzoek naar te doen.

Wij willen u verzoeken om ook andere periodes en tijden dan alleen broedperiodes mee te nemen in de analyses en in de nadere uitwerking dergelijke gebieden ‘s nachts of tijdens andere kwetsbare tijden en periodes geheel uit te sluiten van laagvlieg oefeningen.

- Ook voor de gebieden B8, B9 en B10 geldt dat het belangrijk is om nader onderzoek voor natuurbeschermings-vergunning uit te voeren die breder kijkt dan de Natura 2000 gebieden maar ook zorgvuldig kijkt naar de NNN en de daarbuiten gelegen waardevolle natuurgebieden. Eerder noemden we al uw in onze ogen te beperkte focus op alleen de instandhoudingsdoelstellingen. Denk hierbij aan bijvoorbeeld de kraanvogel die niet is aangewezen in relatie tot de instandhoudingsdoelen maar wel een belangrijke (aanwezige) soort is voor bijvoorbeeld het Holtingerveld, Dwingelderveld, Drents Friese Wold en andere gebieden in Drenthe.

In die zin zouden onderliggende inventarisatierapporten en de gegevens uit de NDFF meegenomen moeten worden in de Milieueffectrapportage en de toetsing voor de natuurvergunning.

N7 (Noord-Flevoland, Kampereiland)

- We maken ons zorgen over een verhoogde kans op wildaanrijdingen omdat dieren in paniek wegvlugten. Het Voorsterbos/Waterloopbos is een relatief smal gebied. Als dieren verstoord worden en/of in paniek raken door laagvliegende helikopters/cargo drones, is er een kans aanwezig dat ze zo op de doorgaande weg terechtkomen.

Hoe denkt Defensie dit te voorkomen?

- Bij het Zwarte Meer en Ketelmeer kunnen grote zwermen vogels schrikken opvliegen in Natura 2000-gebied, door laagvliegende helikopters en cargodrones. Dit is een forse verstoring van de aanwezige kolonievogels en kan de instandhoudingsdoelstellingen van Natura 2000 schaden.

Wij verzoeken u om boven deze gebieden niet te vliegen met helikopters of drones.

- Naast de invloed op de dieren en de natuur is er ook een effect voor de beleving van bezoekers van onze gebieden. Het Waterloopbos is naast een natuurgebied ook erfgoed en een waterkundig monument. Mensen komen van ver om dit gebied te bezoeken en geluidsoverlast van laagvliegende helikopters past niet bij de beleving.

Wij vragen u om de kwetsbare gebieden en kwetsbare periodes uit te sluiten voor gebruik als laagvlieggebied voor helikopters.

N8 (Noord-Holland Noord)

- In de nieuwe begrenzing van de optimalisatie ligt het laagvlieggebied N8 niet meer over Natura 2000-gebied Polder Zeevang, maar nog wel over het Natura 2000-gebied de Eilandspolder. Onder 9.8.2 Optimalisatie van de begrenzing (p. 76 planMER) bij het kopje 'Vermijden van natuurwaarden' schrijft u *'Aan de zuidoostkant is het nieuwe laagvlieggebied smaller geworden. Het Natura 2000-gebied Polder Zeevang, wat veel uniek leefgebied van beschermde soorten, met name vogels bevat, is hiermee grotendeels buiten het laagvlieggebied gehouden.'* Wij vinden in de planMER en de bijbehorende bijlagen niet terug vanuit welke overwegingen u er niet voor heeft gekozen ook de Eilandspolder uit te sluiten.

Beschrijf in de planMER waarom u, vanuit natuurwaarden geredeneerd, bij de optimalisatie ervoor kiest de Eilandspolder binnen het laagvlieggebied N8 te houden en zorg ervoor dat in de verdere uitwerking deze kwetsbare gebieden worden uitgesloten.

- Direct ten zuiden van het Laagvlieggebied ligt het Natura 2000-gebied Wormer- en Jisperveld, een Vogel- en Habitatrichtlijngebied. Het Wormer- en Jisperveld is een watergebied dat het leefgebied vormt van Roerdomp en Kemphaan en fungeert tevens als broedgebied, ruigebied, overwinteringsgebied en rustplaats in de trekzone van Smient, Slobeend, Grutto en Rietzanger. De begrenzing van het Vogelrichtlijngebied is zo gekozen dat een in landschappelijk en vogelkundig opzicht samenhangend geheel is ontstaan dat voorziet in de beschermingsbehoefte met betrekking tot het voortbestaan en/of voortplanten van bedoelde vogelsoorten. Laagvliegen van helikopters kent een horizontale verstoringafstand van 2 km, daarbuiten zijn geen effecten te verwachten. Houd daarom in de planMER ook rekening met weidevogelgebieden, NNN-gebieden en Natura 2000-gebieden.

Voeg bij de beschrijving van effecten op natuur de horizontale verstoringafstand toe, en houd bij de effectbeschrijvingen rekening met weidevogelgebieden, NatuurNetwerk Nederland (NNN)-gebieden en Natura 2000-gebieden die binnen 2 kilometer van de buitenste grens van het laagvlieggebied liggen.

Wij vragen u de zuidgrens van N8 zo aan te passen dat de uiterste grens van het laagvlieggebied minimaal op 2 kilometer afstand ligt van het Wormer- en Jisperveld.

- Landschap en Cultuur: Binnen N8 ligt de Beemster (UNESCO-werelderfgoed) en de forten van de Stelling van Amsterdam zijn onderdeel van de Hollandse Waterlinies.

Wij vragen u deze gebieden op te nemen in de beschrijving van het perspectief Landschap en cultuur, en de aanwezigheid daarvan mee te nemen in de beoordeling van N8.

7.2.12 Behoefte 12: helikopterlandingsplaatsen

In het NPRD, paragraaf 7.2.12 heeft u verwoord dat Defensie voor deze behoefte 32 oefenterreinen heeft aangewezen als voorkeursalternatief, op ieder oefenterrein zijn specifieke gebieden aangewezen waar flexibel geland kan worden met helikopters. Ook breidt u het aantal vergunde vliegbewegingen fors uit van 5.320 naar 24.000 per jaar. Ondanks dat we begrijpen dat er meer oefeningen en oefenvariatie nodig is, vinden we dit een erg forse belasting voor een aanzienlijk aantal natuurterreinen en landschappen.

Wij hebben eerder in deze zienswijze bij *Behoefte 11: laagvlieggebieden helikopters* diverse opmerkingen gemaakt en vragen gesteld ten aanzien van aannames en effectanalyses van helikopterbewegingen en verstoring van beschermde en kwetsbare natuur. Een deel daarvan is ook van toepassing op helikopterlandingsplaatsen en we zullen deze daarom ook niet allemaal bij Behoefte 12 herhalen.

- OT Het Groote Veld grenst aan en is grotendeels omgeven door het natuurterrein Grote Veld dat is gelegen binnen het Gelderse NNN. Tabel 4-4 (planMER bijlage AXII p.) geeft de beoordeling van het aspect biodiversiteit weer. Hierin valt op dat het Groote Veld vrij licht scoort. Direct naast de landingsplaats komen echter grote aantallen broedvogels en VR-soorten voor waaronder 7 broedparen nachtzwaluw en o.a. boomleeuwerik, roodborsttapuit, diverse roofvogels en zwarte specht. Wij denken dat voor dit gebied onvolledige data zijn gebruikt. Ook lijkt het erop dat het aspect NNN onvoldoende is meegewogen. Het Grote Veld is daarnaast een lokaal en regionaal belangrijk gebied voor (wandel)recreatie en is de score in tabel 5.1 mogelijk een onderschatting. Wij zijn daarom van mening dat de helikopterlandingsplaats op OT Het Groote Veld een te sterk verstorend effect heeft op het naastgelegen natuurterrein Grote Veld.

Wij verzoeken u om de beoordeling aan te passen op basis van geactualiseerde gegevens. Voorts vragen we u de locatie te heroverwegen.

Daarnaast vragen we u aan te geven of het aantal landingen op deze of elke andere aangewezen locatie in toekomst alsnog hoger kan worden dan voor het maximumaantal landingen dat deze nu worden aangewezen.

- De bestaande HLP op de Arnhemse Heide heeft een uitbreidingsdoelstelling en ligt op korte afstand van de Nationaal Park Veluwezoom en Deelerwoud en temidden van het Natura 2000-gebied Veluwe. In de planMER wordt geconstateerd dat door de ligging binnen Natura 2000 effecten op gebied zijn te verwachten. Wij zijn van mening dat de effecten erg groot gaan zijn, en vragen ons af of in deze weging cumulatie met de andere aspecten is meegewogen. Naast

dat u op deze locatie het aantal landingen wilt uitbreiden zullen er al zeer veel helikopterbewegingen plaatsvinden op het nabijgelegen vliegveld Deelen, plant u de Dirt Strip en wordt het laagvlieggebied uitgebreid. Wij maken ons daarom ernstige zorgen over de effecten die al deze activiteiten gaan hebben.

Wij verzoeken u ten eerste om cumulatie van al deze ontwikkelingen in beeld te brengen. Verder verzoeken we u om af te zien van de intensivering van het aantal helikopterlandingsplaatsen op de Arnhemse Heide en/of diverse andere door u geplande activiteiten op de zuidelijke Veluwe sterk te verminderen of elders te plaatsen.

- Het gebied Havelte Oost heeft u aangewezen als voorkeursalternatief. Onze zienswijze richt zich tegen deze aanwijzing. U heeft in tabel 7.2.2 aangegeven dat het maximaal beoogd gebruik van Havelte Oost is vastgesteld op een maximum van 750 helikopterlandingen per jaar. In aanvulling op de tabel heeft u tevens aangegeven dat vanwege de ligging van de behoefte in natuurgebieden, (beperkte) effecten op natuur door helikopterlandingen niet uit te sluiten zijn. In de bijbehorende kaartenbundel met detailkaarten voor voorkeursalternatieven heeft u in bijlage 2.12.2.4 de begrenzing van het voorkeursalternatief Oefenterrein Havelte Oost op kaart weergegeven. Havelte Oost is gelegen binnen het Natura 2000 gebied Holtingerveld. Het Holtingerveld is geen Nationaal Park maar heeft zeker dezelfde grandeur als de nabij gelegen nationale parken Dwingelderveld en het Drents-Friese Wold. Het Holtingerveld staat bekend om zijn rijke en bijzondere flora en fauna, aardkundige en geo-morfologische waarden, (cultuur)historische waarden (o.a. schaapskooi en hunebedden), relictten uit de tweede wereldoorlog en de uitstraling die het als oerlandschap heeft waar rust en ruimte beleefd kunnen worden. Het gebied is aangewezen als stiltegebied in het Omgevingsbeleid van de Provincie Drenthe. Het is een belangrijk gebied voor mens en natuur.
- De Holtingerpoort is een aantal jaren geleden ontwikkeld als belangrijke toegangspoort voor de honderdduizenden bezoekers die het Holtingerveld jaarlijks bezoeken om te kunnen ontspannen en te kunnen genieten van de bijzondere waarden die het gebied rijk is. Tegelijkertijd heeft dat een keerzijde en zorgt het ook voor een bepaalde mate van verstoring. En is het daarom belangrijk zoals u zelf in de Milieueffectrapportage deel B op pagina 193 aangeeft; “gebieden te ontzien waar nu andere verstoringen (zoals recreatie) al een (groot) negatief effect hebben.” Het Holtingerveld is vanwege zijn bijzondere habitatten en het voorkomen van een aantal specifieke soorten aangewezen als Natura 2000 gebied. Graag willen we onderstrepen dat, ook al is het gebied niet aangewezen als vogelrichtlijngebied, het gebied erg belangrijk is voor de instandhouding van aanwezige vogelsoorten zoals de nachtzwaluw, draaihals en kraanvogels die jaarlijks in het gebied broeden.

In dat licht vinden wij dan ook dat de Milieueffectrapportage (planMER) te beperkt wordt uitgevoerd waarbij er onvoldoende wordt gekeken naar de verstoring gevoeligheid van de aanwezige vogelsoorten, verstoring frequenties en het uitsluiten van kwetsbare gebieden in kwetsbare perioden.

Laagvliegen en landen met helikopters leidt tot verstoring van leefgebied van (beschermde) soorten. En instandhoudingsdoelstellingen van habitattypen kunnen wel aangetast worden door indirecte effecten. Laagvliegen over of in de nabijheid van Natura 2000-gebieden leidt tot

verstoring van natuurwaarden. Verstoring kan op verschillende manieren optreden. Voor vliegactiviteiten is verstoring door geluid en visuele verstoring relevant. Verstoring kan tot verschillende effecten op soorten leiden. Geluid en visuele verstoring kan tot verandering van gedrag leiden. Hierdoor kan een keten van gevolgen optreden, die uiteindelijk tot negatieve effecten op de populatie leidt. Tegelijkertijd zal het laagvliegen en landen met helikopters een enorme afbreuk doen aan de kwaliteiten van het gebied. Vooral voor de beleving van rust en ontspanning waar het overgrote deel van de bezoekers naar op zoek is.

Wij willen u dan ook dringend verzoeken uw aanwijzing van Havelte Oost als voorkeurslocatie te herzien en deze specifieke locatie te schrappen en Havelte Oost niet te betrekken bij de verdere uitwerking van het NPRD.

- Ook in Noord-Brabant zijn er heel veel locaties waar helikopters mogen landen, inclusief locaties met zeer grote maxima per locatie, in sommige gevallen zelfs 8500 per jaar. Naast het effect op de landingslocaties zelf heeft dit ook effect op de natuurgebieden die aan de aanvliegroutes liggen. ***Wij zijn van mening dat er in Noord-Brabant te veel locaties met een te hoog aantal landingen bijkomen.*** Dit heeft groot effect op de verstoring van populaties in Natura 2000 en NNN. Een aantal concrete locaties:

- Vughtse heide ligt tussen twee Natura 2000 gebieden (Vlijmens Ven en Loonse en Drunense duinen), met nog verscheidene NNN-gebieden in de buurt. Vlijmens Ven is een van de belangrijkste weidevogelgebieden van Brabant waar met vele gebiedspartners gewerkt wordt aan uitwerking van een weidevogelconvenant om de weidevogels te kunnen laten overleven. En de Vughtse Heide ligt in de overgangszone van de twee genoemde Natura 2000-gebieden, waar we, in het kader van de landelijke stikstofcrisis, met alle partijen hard werken aan het verminderen van de drukfactoren. En nieuwe grote drukfactor zoals een helikopterlandingsplaats met een maximumaantal landingen van 750 is hiermee volledig strijdig.

Wij verzoeken u daarom om van deze locatie af te zien of het maximumaantal landingen drastisch te verlagen.

- De Rucphense Heide is gelegen binnen NNN, binnen stiltegebied en aangrenzend is er ook NNN in eigendom van NM. Met een maximum van 8500 landingen per jaar is dit zeer intensief en dit zal zeker effect gaan hebben op de het gebied zelf maar ook op de NNN-gebieden daaromheen (de aanvliegroutes). Bij de Vrachelse Heide is een soortgelijke situatie.

Wij verzoeken u daarom om het aantal landingen voor deze locaties significant te verminderen, niet te vliegen tijdens het broedseizoen en in het stiltegebied en de aanvliegroutes zo plannen dat deze kwetsbare locaties zo veel mogelijk ontzien.

7.2.13 Behoeft 13: korte/smalle onverharde landingsbaan tactisch luchttransport

Natuurmonumenten heeft ernstige bezwaren tegen de selectie van Vliegbasis Deelen als voorkeurslocatie voor de korte/smalle onverharde landingsbaan tactisch luchttransport (ook wel 'dirt strip'). De risico's op aantasting van natuurwaarden zijn te groot in een natuurgebied dat al onder druk staat en in een regio met een onevenredig grote concentratie van defensieactiviteiten. De planMER concludeert dat de onverharde landingsbaan een negatieve impact zal hebben op

het nabijgelegen Natura 2000-gebied Veluwe door verstoring en stikstofdepositie. Wij plaatsen vraagtekens bij de analyse en conclusies uit de planMER.

In 6.13.4 *Voorlopige conclusie ten behoeve van Zeef 1* (planMER deel A, p. 130) wordt geconcludeerd *‘dat de effecten van de dirt strip op de omgeving over het algemeen beperkt zijn. Met name de aantasting van het gebied ten behoeve van de aanleg van de dirt strip, de impact op natuurwaarden en de hinder voor overige functies zijn onderscheidende effecten.’* Over de Vliegbasis Deelen wordt gezegd dat de impact op natuurwaarden wordt veroorzaakt door stikstofdepositie en verstoring door geluid. Geluid is echter niet de enige factor die zorgt voor verstoring, ook de fysieke (visuele) bewegingen doen dit. Onderzoek op Vlieland hebben laten zien dat van diverse typen vliegtuigen juist laagvliegende grote vrachtvliegtuigen (en helikopters) het meest verstorend bleken te zijn.

Vragen

- ***In planMER bijlage AXIII, p. 50: In de effectbeoordeling van de toename aan stikstofuitstoot wordt 240vtb anders beoordeeld van 625vtb. Er vindt actueel echter al een overschrijding van de KDW plaats over de gehele Veluwe. Elke toename aan extra stikstofuitstoot komt dus boven op de al aanwezige overschrijding. Er is dus feitelijk geen verschil tussen 240vtb of 625vtb aangezien beiden de norm overschrijden’, dus zouden beide als ‘—’ beoordeeld moeten worden. Wij vragen u deze wijzing toe te passen.***
- ***Wij zijn van mening dat de extra toevoeging van stikstofdepositie moeilijk is ter verenigen met de inspanningen van de Provincie Gelderland om de stikstofdepositie met o.a. zonering te reduceren. De provincie heeft het voornemen om rondom Natura 2000-gebieden een zone van maximaal 500 meter in te stellen waarbinnen een maximale stikstofuitstoot geldt. Hoe verhoudt de keuze van de voorkeurslocatie zich tot dit zoneringsplan?***
- ***In planMER bijlage AXIII, p. 50: Waarom is er geen gebruik gemaakt van de NDFF voor het in beeld brengen van de beschermde soorten?***
- ***In planMER bijlage AXIII, p. 51 wordt gesteld dat de omgeving niet gevoelig is voor trekvogels. Data van trektellen.nl op telpost Dal van Deelen (Hoenderloo) (<https://www.trektellen.nl/site/yeartotals/1227/2024>) laat echter een heel ander beeld zien, namelijk dat er veel trekvogels van dit gebied gebruik maken. Dat betekent dat er mogelijk wel degelijk een effect is op niet-broedvogels. Wij vragen U om dit aspect in de verdere beoordeling mee te wegen.***

Wij verzoeken U:

- ***De Vliegbasis Deelen als locatie voor de korte/smalle onverharde landingsbaan tactisch luchttransport niet op te nemen als voorkeurslocatie wegens de grote effecten op natuur inclusief Natura 2000 en de reeds grote concentratie van militaire activiteiten op de zuidelijke Veluwe.***
- ***In de alternatievenafweging het aspect natuur zwaarder te laten wegen en locaties te selecteren met een lagere negatieve impact op ecologie en maatschappij.***

Voorkeurslocaties locatiespecifieke behoeftes

7.3.1 Locatiespecifieke behoefte 1: uitbreiding oefengebied voor grotere/veelzijdigere oefeningen op, in en boven het water EHD 42

EN

7.3.2 Locatiespecifieke behoefte 2: uitbreiding oefengebied voor grotere/veelzijdigere oefeningen inclusief drones met corridors op het water naar, in en boven het water EHD 41

Deze twee behoeften zullen plaatsvinden in de Noordzee en noordelijk deel van de Waddenzee en Vlieland. Gebieden die al zeer onder druk staan door andere (militaire) activiteiten, visserij en een van de meest druk bevaren scheepvaartroutes ter wereld. Militaire activiteiten in dit drukke gebied brengen risico's mee ten aanzien van scheepvaart en aanvaringen; in het recente verleden zijn er (door andere oorzaken dan Defensie) al ongelukken en rampen met (container)schepen geweest. Terecht wordt de conclusie getrokken in planMER deel A dat de effecten op Natura 2000 en beschermde soorten mogelijk negatief zullen zijn.

Vragen:

- **Welke maatregelen neemt Defensie om extra schade aan beschermde Natura 2000 gebieden en voornamelijk (zee)vogels en zoogdieren te voorkomen?**
- **Welke maatregelen worden getroffen om ongelukken met overige scheepvaart en visserij, met mogelijke rampzalige gevolgen voor milieu en natuur in zee en aan de kust, te voorkomen?**

7.3.3 Locatiespecifieke behoefte 3: schieten met Apache en MQ-9 op Vliehors Range, gemeente U geeft aan dat uit onderzoek blijkt dat er ten opzichte van de referentiesituatie er geen aanvullende effecten optreden. De bestaande vergunning van Defensie (de referentiesituatie) is ondertussen door de rechter vernietigd (uitspraak rechtbank Noord-Holland d.d. 18 november 2024).

Vraag:

Op grond waarvan concludeert u dat er geen aanvullende effecten zullen optreden, terwijl er reeds in de referentiesituatie te grote negatieve effecten zijn?

7.3.7 Locatiespecifieke behoefte 7: uitbreiden Schietbaan Marnewaard t.b.v. schieten dynamisch met voertuigen, gemeente Het Hogeland

Vragen en opmerkingen:

- Nabij de Marnewaard (Lutjewad) komt ook het voorkeurstracé voor de energiekabels van Programma Aanlanding Wind op Zee aan land.
Is dit ook meegenomen in de afweging van Defensie, en zo ja, hoe? Zijn deze verschillende ontwikkelingen meegenomen in de cumulatieve effecten op natuur?
- Verder is de locatiespecifieke behoefte op de Marnewaard het uitbreiden van de Schietbaan t.b.v. schieten dynamisch met voertuigen (p.49). Er wordt gesteld dat geluidshinder en geluidsverstoring die toe zullen nemen door het aantal schoten en schietdagen niet tot significante effecten voor de natuur zal leiden. Dit gebied ligt echter vlakbij o.a. Lutjewad dat als foerageer- en ruigebied wordt gebruikt door vogels; bijvoorbeeld lepelaars uit het gehele

Waddengebied maken veel gebruik van de omgeving rondom de Marnewaard. Een intensivering van activiteiten hier kan bijna niet zonder gevolgen zijn.

Kunt u gevolgen voor deze broed- en trekvogels daadwerkelijk uitsluiten? Welke mitigerende maatregelen worden getroffen om gevolgen daadwerkelijk te voorkomen, of welke maatregelen worden getroffen om schade te compenseren, met daarbij rekening houdend dat er al een grote compensatieopgave gaat zijn door diverse activiteiten op het gebied van energie, recreatie en transport?

7.3.13 Locatiespecifieke behoefte 13: vergroting van oefenterrein De Haar, gemeente Midden-Drenthe

Natuurmonumenten ziet deze ontwikkeling als een voorbeeld van waar uitbreiding van militaire activiteiten samen kan gaan met versterking van natuur en kansen voor natuurontwikkeling.

Uiteraard blijven er aandachtspunten om de activiteiten in de bestaande natuurgebieden inpasbaar te kunnen maken.

Natuurmonumenten ziet het als een gemiste kans om dergelijke uitbreidingen niet ook elders vorm te geven zoals bij Weerterheide (Behoeft 5 en locatiespecifieke behoefte 43).

7.3.14 Locatiespecifieke behoefte 14: Petten groei beproevingen Noordzee, gemeente Schagen

In het NPRD, paragraaf 7.3.14, beschrijft u dat de behoefte op deze locatie tweeledig is. Ten eerste gaat het om een toename van het aantal vergunde schoten en schietdagen per jaar, van twintig naar vijfenveertig schietdagen. Ten tweede gaat het om een verlenging van de schietsector in de richting van de Noordzee. Het laatste is onderdeel van het voorkeursalternatief.

Hierbij is de belangrijkste overweging geweest dat variant B het minste impact heeft op de scheepvaart en andere economische waarden. U geeft aan dat er bij inpassing rekening zal moeten worden gehouden met te verwachten verstoringseffecten, aangezien de schietsector deels overlapt met het Natura 2000-gebied Noordzeekustzone (p. 53, 54).

De intensivering van de toename van het aantal schoten en het aantal schietdagen is niet meegenomen in de NPRD, omdat u aangeeft dat er aanvullend onderzoek nodig is. U concludeert op p. 54 wel al dat een volledige invulling van de behoefte niet mogelijk is, vanwege te hoge geluidsbelasting op de omgeving. En u geeft aan dat er een separaat participatietraject zal worden georganiseerd tussen het ontwerp en de definitieve vaststelling om te bepalen welke mate van intensivering mogelijk is en welke mitigerende maatregelen hiervoor nodig zijn.

Natuurmonumenten wordt, als eigenaar van het aangrenzende Zwanenwater, een Natura 2000- en stiltegebied aan de noordzijde van de beproevingslocatie, graag betrokken bij dat participatietraject. Gelieve hierover contact op te nemen met de lokale beheereenheid.

Ten aanzien van planMER en Bijlage A.XIV – Deelrapport locatiespecifieke behoeften:

1. Natuurmonumenten heeft het Zwanenwater in eigendom. De schoten zullen niet vanaf het terrein van Natuurmonumenten gelost worden, maar met deze kaartjes op grote schaal is niet

vast te stellen of de schietsector terrein van Natuurmonumenten raakt. Zie bijvoorbeeld figuur 14-1, op pagina 144 van het Deelrapport locatiespecifieke behoeften (Bijlage A.XIV)

Wij vragen u een kaartje op te nemen, waarbij u inzoomt op de landzijde van de schietsector, zodat met een meer gedetailleerde kaart beter inzichtelijk wordt waar de schietsector, en haar bijbehorende verstoringsafstand, exact ligt.

2. U beschrijft in de planMER paragraaf 7.14.1 de exacte behoefte. Daaruit blijkt dat de behoefte bestaat uit een verlenging van de sector, een verruiming van de geluidsruimte om meer en andere wapens te oefenen, plus een verruiming van de vergunningruimte om gebruik met een UAV met daaraan of daarin munitie mogelijk te maken. Ook als de schietsector niet over het Zwanenwater ligt, maakt Natuurmonumenten zich zorgen over de negatieve impact die de beproevingen gaan hebben op de natuur van het gebied. Op dit moment maakt Defensie al vele jaren geen gebruik van de vergunningsruimte. Zoals u schrijft in paragraaf 14.2 van Bijlage A.XIV is de infra sterk verouderd en zijn de duinen aangegroeid. Ieder schot is daarom een extra toename van verstoring. (p. 145)

Wij vragen u bij het kijken naar de mate van verstoring en bij eventueel benodigde mitigatie rekening te houden met de extra verstoring ten opzichte van de huidige referentiesituatie, waarin de installatie ongebruikt is. Het gaat daarbij om 1.800 extra schoten, verdeeld over 45 dagen, plus een ruime geluidsruimte.

3. In de PlanMER benoemt u onder paragraaf 7.14.3 de belangrijkste effecten. Intensivering van het gebruik leidt tot negatieve effecten op natuurwaarden in het duinengebied [...]. (p. 155). Wij missen in de planMER en de bijbehorende bijlage van de locatiespecifieke behoefte echter een beschrijving van de waarden van het Natura 2000-gebied Zwanenwater & Pettemerduinen. Een van de belangrijkste waarde van het Zwanenwater is rust en stilte. Het zogenoemde Tweede water en haar omgeving, een gebied dat pal tegen het schietterrein aanligt, is vanwege die noodzakelijke rust ook afgesloten voor bezoekers.
4. Uit de beschrijving van het Natura 2000-gebied: De duinmeren (het Eerste en Tweede Water) zijn eveneens van groot belang voor vogels. Op de oevers en op eilandjes broeden Lepelaar, Aalscholver en Roerdomp. [...] Zoals we vaak zien met plassengebieden achter de zeereep, trekt ook het Zwanenwater veel vogels aan die op de doortrek langs de Noordzeekust vliegen. Vaak rusten honderden eenden en meeuwen op de grote plassen. Ook schaarsere viseters als Geoorde fuut, Grote zilverreiger en Visarend verschalken geregeld een maaltje. Voor het Zwanenwater zijn vanuit de Vogelrichtlijn Aalscholver, Roerdomp, Lepelaar en Tapuit aangewezen als broedvogels. Dwerggans en Slobeend als niet-broedvogel.

Wij vragen u in het vervolgonderzoek naar de intensivering van het gebruik inzichtelijk te maken wat dit betekent voor de instandhoudingsdoelstellingen van de aangewezen doelsoorten in het Natura 2000-gebied Zwanenwater & Pettemerduinen, en significante negatieve gevolgen uit te sluiten.

5. In Bijlage AXIV schrijft u op pagina 146 dat beide varianten vallen buiten stiltegebieden, en dat er een stiltegebied in het zuiden ligt. Dat klopt niet. Het stiltegebied Zwanenwater ligt pal tegen het schietterrein aan, aan de noordzijde.

Wij vragen u in de beschrijving van de effecten op te nemen dat het stiltegebied Zwanenwater zich direct aan de noordzijde van de beproevingslocatie bevindt.

7.3.18 Locatiespecifieke behoefte 18: uitbreiden Artillerie Schietkamp (ASK) (brede strook, Wezeperberg en Z-zijde), gemeente Elburg

EN

7.3.19 Locatiespecifieke behoefte 19: artillerie Schietkamp (ASK) uitbreiden met (voertuiggebonden) 120 mm mortierschieten, gemeente Elburg

Ten aanzien van de opmerking uit het NPRD p. 55 – 7.3.18: “675 ha natuurgrond zal van functie veranderen naar militaire bestemming” merken wij op dat de natuurwaarde hier mogelijk zullen achteruitgaan door het toevoegen van nieuwe activiteiten, al zullen niet alle natuurwaarden verloren gaan gezien de positieve resultaten van natuurbeheer door Defensie op het ASK. Desondanks is dit een uitbreiding van defensiegebied in bestaande natuur en niet omvorming van overig landgebruik naar natuur met defensiegebruik, wat in dat geval een positieve bijdrage van Defensie aan natuurbehoud zou zijn.

Vraag:

NM vraagt Defensie om 675 hectare buiten bestaande en begrensde natuur te realiseren om zo NNN en Natura 2000-gebied Veluwe te verstrekken en om het verlies aan natuurareaal van dit al zo kwetsbare gebied te compenseren, in overleg met de provincie Gelderland.

7.3.27 Locatiespecifieke behoefte 27: extra milieuruimte voor helikopteractiviteiten op MLT Deelen gemeente Arnhem

U geeft zelf op basis van de planMER aan negatieve effecten van dit voornemen op voorhand niet uit te kunnen sluiten. Voor het verplaatsen van helikopterbewegingen zijn twee effecten het meest relevant:

- Geluidhinder en -verstoring. Door het verplaatsen van helikopterbewegingen wordt er meer geluid op MLT Deelen geproduceerd dan in de huidige situatie. De vigerende geluidzone biedt hier echter meer dan voldoende ruimte om deze vluchten te accommoderen. Ten opzichte van de huidige situatie kan (beperkte) hinder ontstaan voor omwonenden. Verstoring voor diersoorten die op de Veluwe leven kan echter ook aan de orde zijn.
- Verzurende en vermestende effecten door stikstofdepositie. De verplaatsing leidt tot een significante bijdrage van stikstofdepositie aan Natura 2000-gebied De Veluwe waar de kritische depositiewaarden reeds ruim worden overschreden.

Vraag:

Er wordt nergens aangegeven hoe u omgaat met deze negatieve effecten (hetzij door compensatie; agrarische of andere gronden uitkopen, natuur toevoegen, ofwel uitstoot boven natuur minimaliseren tot onschadelijk niveau); het wordt alleen genoemd als aandachtspunt. Welke maatregelen gaat u treffen om de negatieve effecten te voorkomen, mitigeren of compenseren?

7.3.32 Locatiespecifieke behoefte 32: schietbaan t.b.v. Koninklijke Militaire School Luchtmacht (KMSL) Vliegbasis Woensdrecht, gemeente Woensdrecht

EN

7.3.33 Locatiespecifieke behoefte 33: Uitbreiding milieuruimte t.b.v. activiteiten Vliegbasis Woensdrecht, gemeente Woensdrecht

Stikstof: De toename van activiteiten op de vliegbasis Woensdrecht leiden extra uitstoot van stikstof. Dit heeft een negatief effect op de Natura 2000 gebieden Brabantse Wal en Kalmthoutse heide (België) waar de kritische depositiewaarden nu al ruim worden overschreden. Uitstoot wordt veroorzaakt door:

- Schietbaan t.b.v. koninklijke militaire school luchtmacht vliegbasis Woensdrecht vanwege aanlegfase
- Uitbreiding milieuruimte t.b.v. activiteiten Vliegbasis Woensdrecht (infra en activiteiten; groei motorenonderhoud, oefen en trainingsfaciliteiten brandweer en activiteiten van medegebruikers, uitbreiding proefdraaien F35)

Geluidverstoring door schietbaan: Zowel bosbiotopen als onder andere vennen in het Natura 2000 gebied Brabantse Wal vallen binnen het invloedsgebied en daardoor kunnen alle vogelsoorten waarvoor de Brabantse Wal is aangewezen, verstoord worden. Daarnaast staan de doelen van een aantal soorten onder druk (dodaars, geoorde fuut, wespandief, zwarte specht) zodat er een groter risico is op een significant gevolg. Op circa 1,7 kilometer van de schietbaan ligt een stiltegebied. Naar verwachting leidt de schietbaan niet tot geluidsniveaus die het stilteklimaat binnen dit gebied schaden.

Vragen:

- 1. Wij vinden een extra stikstofbelasting onacceptabel. Op welke wijze gaat u de stikstofuitstoot reduceren dan wel compenseren?**
- 2. We zijn binnen gebiedsprocessen met diverse partijen in overleg om de stikstofuitstoot te verminderen. We vragen Defensie met klem om de verschillende trajecten op elkaar af te stemmen.**
- 3. Voor de extra milieuruimte bij vliegbasis Woensdrecht (evenals bij Locatiespecifieke behoefte 35: uitbreiding milieuruimte t.b.v. activiteiten vliegbasis Gilze-Rijen) is nog aanvullend onderzoek nodig. Dat onderzoek wordt uitgevoerd in de periode tussen het Ontwerp-NPRD en het definitieve programma. Hiervoor wordt een separaat participatietraject georganiseerd. Wij verzoeken om bij dit traject te worden betrokken.**
- 4. Kunt u aangeven welke maatregelen worden genomen om verstoring door geluid te voorkomen, verminderen of compenseren?**

Aanbevelingen

- **De zoektocht naar oefengebied rondom Vliegbasis Woensdrecht kan een bijdrage leveren aan de lokale gebiedsdoelen als deze ruimte gezocht wordt in het gebied richting Roosendaal (in en buiten overgangsgebied) in plaats van dat er binnen het Natura 2000 gebied extra druk op de natuur toegevoegd wordt in een al overbelaste situatie.**
- **Daarnaast kan hiermee bijgedragen worden aan gemeentelijke doelen om extra hectare natuur te realiseren, robuuste oost- west verbinding en hydrologische systeem aanpak.**

7.3.35 Locatiespecifieke behoefte 35: uitbreiding milieuruimte t.b.v. activiteiten vliegbasis Gilze-Rijen, gemeente Gilze en Rijen

Voor de extra milieuruimte vliegbasis Gilze-Rijen is nog aanvullend onderzoek nodig. Dat onderzoek wordt uitgevoerd in de periode tussen het Ontwerp-NPRD en het definitieve programma. Hiervoor wordt een separaat participatietraject georganiseerd.

Wij verzoeken u om ons bij dit traject te betrekken.

7.3.36 Locatiespecifieke behoefte 36: beperkingengebied rondom vliegbasis Gilze-Rijen (specifiek de outer horizontal surface) en corridors

De noordoostelijke corridor loopt dwars over natuurgebied Huis ter Heide (1.000 ha NNN). Dat natuurgebied staat al onder grote druk (door onder meer nieuwe hoogspanningsleidingen), terwijl daar afgelopen decennia met veel partijen is geïnvesteerd in grootschalige en succesvolle natuurontwikkeling.

Wij verzoeken u deze noordoostelijke corridor van de aanvliegroute te laten vervallen of verleggen vanwege de hoge natuurwaarden.

7.3.38 Locatiespecifieke behoefte 38: uitbreiden milieuruimte t.b.v. activiteiten op RVSkazerne Oirschot, gemeente Oirschot

Stikstof: De toename van activiteiten op RVS-kazerne Oirschot leidt mogelijk tot extra uitstoot van stikstof. Dit heeft een negatief effect op onder andere het Natura 2000-gebied Kampina en Oisterwijkse Vennen waar de kritische depositiewaarden nu al ruim worden overschreden.

Wij vinden een extra stikstofbelasting onacceptabel. Op welke wijze gaat u de mogelijke stikstofuitstoot reduceren dan wel compenseren?

7.3.43 Locatiespecifieke behoefte 43: ingebruikname kazerne Budel en uitbreiden Weerterheide gemeente Cranendonck/Weert

Zie onze opmerkingen bij 7.2.5 Behoefte 5: oefenen in verstedelijkt gebied (oefendorp)

7.3.44 Locatiespecifieke behoefte 44: oefenterrein met graafmogelijkheden

- Hoewel rekening gehouden zal worden met de archeologische en natuurwaarden voor de exacte locaties is binnen dit type terreingebruik een verhoogd risico op het ontstaan van technische problemen aan machines. Lekkage van olie of vergelijkbare producten dient te worden voorkomen om milieuschade en vervuiling van het grondwater te vermijden.

Hoe wil Defensie dit risico beperken?

- Graven, zowel handmatig als machinaal kan habitats en leefgebieden aantasten, bijvoorbeeld. In de planMER worden deze effecten erkend. Maar nader onderzoek zal moeten uitwijzen of graven hier mogelijk is. Het aspect Natura 2000 is voor handmatige vergravingen en machinale graafwerkzaamheden als zeer negatief (-) beoordeeld binnen habitattypen en leefgebied. Buiten habitattypen en leefgebied valt de verstoring door ruimtebeslag weg. De activiteit is daar als negatief (-) beoordeeld. Een aantal terreinen ligt echter ook of alleen in het NNN, en daar zijn de effecten uiteraard niet anders dan in Natura 2000-gebieden.

Aanvullende graafwerkzaamheden op plekken waar dit nog niet is toegestaan vraagt om analyse of het NNN aangetast wordt en zo ja, compensatie van de aangetaste natuurwaarden. Hoe neemt Defensie dit mee in haar plannen?

Aan Ministerie van Defensie

Datum 09-07-2025

Onderwerp Zienswijze van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten op het
Ontwerp Nationaal Programma Ruimte voor Defensie en de bijbehorende
planMER

Pagina 35 van 35

- Vergravingen kunnen aardkundige en archeologische waarden onherstelbaar vernietigen en schade toebrengen aan kwetsbare vegetaties, zoals ook aangegeven in de planMER. We erkennen overigens ook dat op sommige plekken graafactiviteiten ook waarde kunnen toevoegen in de vorm van extra ecosysteemdynamiek, mits locaties zorgvuldig worden uitgekozen.

Wij vragen Defensie om graafactiviteiten op alle locaties met aardkundige en archeologische waarden alsmede bij kwetsbare vegetaties uit te sluiten.

Daar waar Defensie dergelijke activiteiten wil uitvoeren op terreinen van anderen, inclusief eigendommen van Natuurmonumenten, is vooraf altijd overleg met en toestemming door terreineigenaar noodzakelijk.

Tot slot

Natuurmonumenten levert deze consultatiereactie vanuit haar verantwoordelijkheid als natuurbeschermingsorganisatie en expertise als terreinbeheerder van veel Natura 2000-gebieden. Wij denken graag constructief mee over hoe de plannen van Defensie hand in hand kunnen gaan met herstel van natuur en biodiversiteit in Nederland. Wij zijn dan ook altijd bereid om in gesprek te gaan met het ministerie over onze reactie en onze praktijkkennis in te brengen bij de verdere uitwerking en implementatie van het NPRD. Wij verzoeken Defensie om ons beter te betrekken zowel in het landelijke traject als in de lokale uitwerking van de plannen. Zo kunnen we samen werken aan een veiliger én natuurrijker Nederland.

Met vriendelijke groet,

Jeroen de Koe

Directeur Natuur

Defensie@natuurmonumenten.nl